

Άμεση Δημοκρατία: Θεωρητική διερεύνηση των επιπτώσεων στην οικονομία. Προτάσεις για την Ελλάδα

Νικήτας Γκανάς #, Νικόλαος Κυριαζής *

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να οριοθετήσει τα ζητήματα που άπτονται των διαδικασιών της συμμετοχής των πολιτών στις πολιτικές αποφάσεις στην Ελλάδα και την επίδραση που έχει η συμμετοχή αυτή στο οικονομικό γίγνεσθαι. Επιπλέον σκιαγραφούνται ερωτήματα που θα μπορούσαν να οριστούν για μελλοντικά δημοψηφίσματα στην Ελλάδα και οι ενδεχόμενες επιπτώσεις τους. Αφού αναλύονται οι διαστάσεις της δημοκρατίας -κυρίως της άμεσης-, η αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία και στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στον σύγχρονο κόσμο με εμβάθυνση στις χώρες της Ελβετίας, της Γερμανίας και των ΗΠΑ, εξετάζεται η δυνατότητα υιοθέτησης ισχυρότερων αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών που επηρεάζουν την οικονομική απόδοση στην Ελλάδα. Θέτονται επίσης κάποια ενδεικτικά ερωτήματα για ενδεχόμενα δημοψηφίσματα. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν καθιστούν αναγκαία την υιοθέτηση bottom up διαδικασιών άμεσης δημοκρατίας για να τεθούν θέματα φορολογικών μεταρρυθμίσεων και δημιουργίας ελκυστικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος, με σκοπό την μείωση της φοροδιαφυγής, την αύξηση των κρατικών εσόδων, την τόνωση της αγοράς εργασίας και την αύξηση της ανάπτυξης.

Λέξεις κλειδιά: Άμεση Δημοκρατία, Οικονομικές Επιπτώσεις, Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πρωτοβουλία.

Υποψήφιος Διδάκτωρ του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

* Καθηγητής του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

I. Εισαγωγή

Η διακυβέρνηση μιας πολιτείας, μίας χώρας ή μίας πόλης αποτελούσε και αποτελεί μονίμως ένα πεδίο αντιπαραθέσεων και ανταλλαγής απόψεων ανάμεσα σε ειδικούς και μη. Η συμμετοχή του λαού ή όχι στα κοινά, ο βαθμός αντιπροσώπευσης του σε μεγάλο ή μικρό ποσοστό, ο τρόπος άσκησης της πολιτικής της διακυβέρνησης αποτελούν ζητήματα ιδιαίτερος σημαντικά για την καθημερινή ζωή των πολιτών αλλά και την ύπαρξη, ανάδειξη και πρόοδο μιας χώρας, ενός έθνους ή μιας πόλης, τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

Έως τις μέρες μας έχουν εφαρμοστεί μία σειρά από πολιτεύματα, άλλα επιτυχημένα και άλλα όχι. Το κρίσιμο στοιχείο πάντα είναι η ευημερία του λαού και για αυτό το λόγο έχει γίνει σχεδόν καθ' ολοκληρίαν αποδεκτό ότι το πολίτευμα της δημοκρατίας είναι το πιο θετικό από τα υπάρχοντα πολιτεύματα και αν δεν είναι πάντα θετικό είναι το λιγότερο αρνητικό ως προς τις επιπτώσεις. Η δημοκρατία μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, ανάμεσα τους είναι η άμεση και η έμμεση δημοκρατία. Η άμεση δημοκρατία χρησιμοποιείται πολύ λιγότερο σε σχέση με την έμμεση δημοκρατία, σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η πρόσφατη πολιτική και οικονομική κατάσταση της Ελλάδας που διανύει βαθιά περίοδο κρίσης, σε συνδυασμό με την ανακοίνωση για διεξαγωγή δημοψηφίσματος από την Ελληνική Κυβέρνηση (Νοέμβριος 2011)¹ για την λήψη νέου δανείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το ΔΝΤ αλλά και την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για παρόμοιο θέμα τον Ιούλιο του έτους 2015, εγείρει πολλά ζητήματα για την άμεση συμμετοχή του λαού στις πολιτικές αποφάσεις, καθώς οι επιπτώσεις που σημαίνει μία τέτοια επιλογή είναι τόσο οικονομικές όσο και πολιτικές.

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι, αφού κάνει μία σύντομη αναφορά στο πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας στο πρόσφατο και στο μακρύτερο παρελθόν και παρουσιάζει σύγχρονες μορφές άμεσης δημοκρατίας σε χώρες όπως η Ελβετία και σε πολιτείες όπως η Καλιφόρνια των ΗΠΑ, να οριοθετήσει τα ζητήματα που άπτονται των διαδικασιών της συμμετοχής των πολιτών στις πολιτικές αποφάσεις στην Ελλάδα και την επίδραση που έχει η συμμετοχή αυτή στο οικονομικό γίγνεσθαι.

---

¹ Και τελικά την απόφαση απόσυρσης της πρότασης.

Επιπλέον σκιαγραφούνται ερωτήματα που θα μπορούσαν να οριστούν για μελλοντικά δημοψηφίσματα στην Ελλάδα και οι ενδεχόμενες επιπτώσεις τους.

II. Ορισμοί για τη Δημοκρατία

Δημοκρατία είναι το πολιτικό σύστημα που παρέχει στους πολίτες ευκαιρίες για αλλαγή των κυβερνητικών αρχόντων και εκλογή των ατόμων της προτίμησής τους (Lipset M.S., 1960). Δημοκρατία σημαίνει κυριαρχία του λαού ή κυριαρχία των πολλών (Δήμος: πολίτες, Κράτος: Δύναμη). Τα κύρια χαρακτηριστικά δημοκρατίας συνοψίζονται στα ακόλουθα: Προέρχεται από το λαό, ασκείται από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του και κατά τεκμήριο εξυπηρετεί τα συμφέροντα του (Schmidt, 2000). Κάθε μέλος θα πρέπει να έχει ίση και ουσιαστική ευκαιρία να ψηφίσει και όλες οι ψήφοι πρέπει να καταμετρηθούν ως ισότιμες (Dahl, 1998). Θα πρέπει να υπάρχουν ελεύθερες, τίμιες και συχνές εκλογές, ελευθερία έκφρασης και πρόσβαση σε εναλλακτικές, ανεξάρτητες πηγές ενημέρωσης (Crick, 2006). Τα πλεονεκτήματα της δημοκρατίας είναι ότι εξασφαλίζει υψηλό βαθμό ισότητας, ενθαρρύνει την ανθρώπινη ανάπτυξη και αυξάνει την ευημερία (Dahl, 1998). Τα μειονεκτήματα της δημοκρατίας είναι ότι επιλέγονται μέτριοι ηγέτες (καθώς δεν προσελκύονται ικανά στελέχη, αφού προτιμούν την πιο προσοδοφόρα καριέρα του ιδιωτικού τομέα), είναι πολυδάπανη, επωάζει τη διαφθορά και τη δωροδοκία και τέλος ελλοχεύει ο κίνδυνος μετατροπής σε δεσποτισμό (Τοκβίλ, 1997).

Οι δύο βασικές κατηγορίες Δημοκρατίας είναι η Έμμεση Δημοκρατία και η Άμεση Δημοκρατία. Στην πρώτη, η εκτελεστική και νομοθετική εξουσία ασκείται από νόμιμα εκλεγμένους αντιπροσώπους του λαού, που εκλέγονται κατά τακτά χρονικά διαστήματα (Cronin, 1999). Στην δεύτερη οι πολίτες επιλέγουν να αποφασίσουν για ένα σημαντικό ζήτημα απευθείας οι ίδιοι (Kaufmann et al., 2010). Η τελευταία είναι γνωστή επίσης και σαν: «Θεωρία της συμμετοχικής δημοκρατίας» (Pateman 1970; Bachrach 1970; Bachrach & Botwinik 1992), «Επεκτατική δημοκρατία» (Warren, 1992), «Ισχυρή δημοκρατία» (Barber, 1994), «Ενωτική δημοκρατία» (Hirst, 1994), «Διαλογική δημοκρατία» (Giddens, 1997) και σαν «Διαβουλευτική δημοκρατία» (Habermas, 1992, 1999).

Τα διακυβεύματα που καλείται να επιλύσει η Άμεση Δημοκρατία είναι (Kyriazis, 2010): το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης εντολέα-εντολοδόχου και οι πραγματικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων. Σύμφωνα με την αρχή της αντιπροσώπευσης οι πολίτες επιλέγουν τον αντιπρόσωπό τους, το κόμμα και την κυβέρνηση, για να αναλάβουν συγκεκριμένες πολιτικές πρωτοβουλίες, που συνήθως έχουν υποσχεθεί κατά την προεκλογική περίοδο. Πολύ συχνά, αφότου ένα κόμμα σχηματίσει κυβέρνηση ακολουθεί διαφορετική πολιτική σε σχέση με τις δεσμεύσεις του, για να καρπωθεί κάποιες φορές ίδια οφέλη. Δεύτερο διακύβευμα είναι οι πραγματικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων - πολιτών. Στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες η μόνη επιλογή που έχουν οι ψηφοφόροι είναι τα προεκλογικά προγράμματα των κομμάτων. Δεν μπορούν να κάνουν επιλογές για συγκεκριμένα θέματα και δεν μπορούν προσθέσουν θέματα που απουσιάζουν από τα εκλογικά προγράμματα. Τα πολιτικά κόμματα έχουν επομένως ένα μονοπώλιο πάνω στα ζητήματα για τα οποία λαμβάνονται αποφάσεις.

Τα μέσα που χρησιμοποιεί η άμεση δημοκρατία για να υλοποιήσει τους στόχους της είναι (Kaufmann et al, 2010):

- **Λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία.** Η διαδικασία της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας (στο εξής πρωτοβουλία) χαρακτηρίζεται από το δικαίωμα μίας ομάδας πολιτών, κατά κανόνα ενός συγκεκριμένου αριθμού πολιτών -συνήθως μειοψηφίας- που συνασπίζονται μέσω της συλλογής υπογραφών για να προτείνουν στο κοινό την εισαγωγή ενός νέου νόμου ή την ακύρωση της ισχύος ενός παλαιότερου νόμου. Η διαδικασία της πρωτοβουλίας μπορεί να περιλαμβάνει μια ρήτρα αποχώρησης, η οποία δίνει στους υποστηρικτές τη δυνατότητα να αποσύρουν την πρωτοβουλία τους, για παράδειγμα, στην περίπτωση που ο νομοθέτης έχει αναλάβει δράση για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της πρωτοβουλίας ή μέρος αυτών. Σε κάποιες περιπτώσεις μία αντιπροσωπευτική Αρχή (συνήθως το Κοινοβούλιο) έχει το δικαίωμα να διατυπώσει μια αντιπρόταση στην πρόταση της πρωτοβουλίας. Και οι δύο προτάσεις στη συνέχεια κρίνονται την ίδια στιγμή με λαϊκή ψήφο. Σε άλλη περίπτωση (Πρωτοβουλία Agenda) ένας συγκεκριμένος αριθμός των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων προτείνει σε μία αρμόδια Δημόσια Αρχή την υιοθέτηση ενός νόμου ή

ενός μέτρου. Η αρχή αυτή αποφασίζει τι πρόκειται να συμβεί με την πρόταση/πρωτοβουλία. Επιπλέον υπάρχει μία ακόμη μορφή πρωτοβουλίας (μη λαϊκή), η Πρωτοβουλία Μειοψηφίας Αρχών, η οποία επιτρέπει σε μια συγκεκριμένη μειοψηφία ενός Φορέα ή μίας Αρχής (π.χ. το ένα τρίτο του Κοινοβουλίου) να καταθέσει τη δική της πρόταση στην πολιτική ατζέντα και να αφήσει το λαό να αποφασίσει για αυτό μέσα από την λαϊκή ψήφο.

- **Δημοψήφισμα bottom up-από κάτω προς τα πάνω-**. Το δημοψήφισμα είναι μια διαδικασία άμεσης δημοκρατίας η οποία περιλαμβάνει την λαϊκή ψήφο σε ένα ουσιαστικό ζήτημα, όπως, για παράδειγμα μια συνταγματική τροποποίηση ή ένα νομοσχέδιο. Οι ψηφοφόροι έχουν το δικαίωμα να δεχθούν ή να απορρίψουν την πρόταση. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα εργαλείο της άμεσης δημοκρατίας που αποτελεί συνέχεια του εργαλείου της πρωτοβουλίας και ενεργοποιείται μετά από επιτυχή συλλογή υπογραφών ομάδας πολιτών (bottom up). Η διαδικασία του bottom up δημοψηφίσματος μπορεί επίσης να ξεκινήσει από το νόμο ή από μια ομάδα ατόμων μιας Δημόσιας Αρχής (δημοψήφισμα Μειοψηφίας Αρχής – τα δύο τελευταία αποτελούν συνδυασμό bottom up και top down δράσης). Υπάρχουν πέντε τύποι δημοψηφίσματος bottom up (Kaufmann et al. 2010, pp.201-202): Λαϊκό ή με πρωτοβουλία των πολιτών δημοψήφισμα. Επιτρέπει ένα συγκεκριμένο αριθμό πολιτών να ξεκινήσει ένα δημοψήφισμα και να αφήσει ολόκληρο το εκλογικό σώμα να αποφασίσει αν, για παράδειγμα, ένας συγκεκριμένος νόμος θα πρέπει να εφαρμοστεί ή να καταργηθεί. Η διαδικασία αυτή λειτουργεί ως μία διορθωτική ενέργεια στην κοινοβουλευτική λήψη αποφάσεων σε αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες και ως έλεγχος για το κοινοβούλιο και την κυβέρνηση. Λαϊκό Δημοψήφισμα και αντιπρόταση των αρχών. Αυτή η διαδικασία άμεσης δημοκρατίας συνδυάζει ένα λαϊκό δημοψήφισμα κατά της απόφασης από μια αρχή με ένα δημοψήφισμα για μια αντιπρόταση. Δημοψήφισμα Πρόταση. Η διαδικασία αυτή χαρακτηρίζεται από το δικαίωμα ενός προκαθορισμένου αριθμού των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων να προτείνει στην αρμόδια αρχή τη σύγκληση μιας λαϊκής ψήφου σε συγκεκριμένο θέμα. Το αίτημα απευθύνεται στις αρμόδιες αρχές (συνήθως κοινοβούλιο - τοπικό ή εθνικό), οι οποίες αποφασίζουν για περαιτέρω ενέργειες. Υποχρεωτικό

δημοψήφισμα. Αυτή η διαδικασία άμεσης δημοκρατίας ενεργοποιείται αυτόματα από το νόμο (συνήθως το Σύνταγμα), η οποία προβλέπει ότι ορισμένα ζητήματα πρέπει να τεθούν ενώπιον των ψηφοφόρων για την έγκριση ή την απόρριψη τους. Δημοψήφισμα μειοψηφίας Αρχών. Χαρακτηρίζεται από το δικαίωμα της μειοψηφίας μίας Αρχής να θέσει την απόφαση της πλειοψηφίας της ίδιας Αρχής, σε λαϊκή ψηφοφορία για την έγκριση ή την απόρριψη της. Η διαδικασία αυτή επιτρέπει σε μια μειοψηφία μίας Αρχής να δώσει τον τελευταίο λόγο στους ψηφοφόρους.

- **Δημοψήφισμα top down-από πάνω προς τα κάτω**-. Ένα δημοψήφισμα top down αποφασίζεται και ελέγχεται "από πάνω". Είναι οι διάφορες αρχές (ο Πρόεδρος, ο Πρωθυπουργός, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), οι οποίες αποφασίζουν τότε και για ποιο θέμα οι πολίτες θα κληθούν να ψηφίσουν ή να δώσουν τη γνώμη τους. Αντί να συμμετέχουν στον έλεγχο της διαδικασίας, οι πολίτες είναι το μέσο για ληφθεί μια απόφαση που καθορίζεται από μία Δημόσια Αρχή. Τα δημοψηφίσματα top down δίνουν πρόσθετη δύναμη στους πολιτικούς σε σχέση με τους πολίτες. Χρησιμοποιούνται συχνά, για να αποφύγουν οι πολιτικοί την ευθύνη να πάρουν την ευθύνη να αποφασίσουν για τα αμφιλεγόμενα ζητήματα που ταλανίζουν μία κοινωνία και τα οποία, ενδεχομένως, έχουν γίνει ένα εμπόδιο στον πολιτική τους σταδιοδρομία, ή για να λάβουν νομιμοποίηση για τις αποφάσεις που έχουν ήδη ληφθεί προγενέστερα. Επιπρόσθετα χρησιμοποιούνται από μια Αρχή για να παρακαμφθεί μια άλλη Αρχή. Ο στόχος του top down δημοψηφίσματος δεν είναι η εφαρμογή της δημοκρατίας, αλλά για να ενισχυθούν ή να διασωθούν όσοι βρίσκονται στην εξουσία με τη βοήθεια του λαού. Υπάρχουν δύο τύποι δημοψηφίσματος top down (Kaufmann et al. 2010, p.203): Δημοψήφισμα (ελεγχόμενη λαϊκή ψήφος από τις αρχές). Η χρήση του έγκειται αποκλειστικά υπό τον έλεγχο της αρχής. Σε αυτή τη μορφή ο συντάκτης της πρότασης για ψηφοφορία και ο εμπνευστής της διαδικασίας είναι ο ίδιος (για παράδειγμα, το Κοινοβούλιο ή ο Πρόεδρος). Δημοψήφισμα Veto (ελεγχόμενη λαϊκή ψήφος από τις αρχές). Και σε αυτήν την περίπτωση η χρήση του έγκειται αποκλειστικά στον έλεγχο των αρχών. Σε αυτή τη μορφή ο συντάκτης της πρότασης για ψηφοφορία και ο εμπνευστής της διαδικασίας δεν είναι ο ίδιος. Για παράδειγμα, μια κυβέρνηση ή ένας πρόεδρος μπορεί να αντιταχθεί (βέτο) σε μία

απόφαση του Κοινοβουλίου και παραπέμπει το θέμα σε δημοψήφισμα. Ως εκ τούτου προκύπτει δημοψήφισμα βέτο.

- **Ανάκληση.** Η ανάκληση πολιτικών αξιωματούχων είναι ένας θεσμός που υφίσταται σε λίγες χώρες σε παγκόσμιο επίπεδο και χρησιμοποιείται με μικρή συχνότητα, εκτός από τα τελευταία χρόνια που γνωρίζει μία άνοδο, κυρίως στις ΗΠΑ. Η ανάκληση υφίσταται στις ΗΠΑ από τις αρχές του 20ου αιώνα (εκτός από το ομοσπονδιακό επίπεδο), στην Ελβετία, στον Καναδά (από το 1995), στην Βενεζουέλα² και στην Κούβα. Αναπτύσσεται όλο και περισσότερο διεθνώς, καθώς οι κυβερνήσεις στην Ινδία, στην Βρετανία και στην Αυστραλία προσανατολίζονται να υιοθετήσουν τον θεσμό της ανάκλησης σε κάποια προσαρμοσμένη μορφή (Srivak, 2011). Οι ρίζες του θεσμού αυτού ανάγονται στα αρχαία χρόνια, την περίοδο της Αθηναϊκής δημοκρατίας και τον παραπλήσιο θεσμό που επικρατούσε τότε, τον οστρακισμό³ (Kyriazis, 2010).

Η διάκριση μεταξύ των από πάνω προς τα κάτω (top down) και των από κάτω προς τα πάνω (bottom up, δηλαδή από τους πολίτες προς τους ηγέτες) διαδικασιών άμεσης δημοκρατίας είναι καθοριστικής σημασίας. Τα δημοψηφίσματα (plebiscites) είναι λαϊκές διαδικασίες ψηφοφορίας που δεν μπορούν να ξεκινήσουν από πολίτες, και η χρήση των οποίων έγκειται αποκλειστικά στον έλεγχο των αρχών. Αυτή η διάκριση μεταξύ δημοψηφισμάτων top down (plebiscites) και δημοψηφισμάτων bottom up (referendum) είναι θεμελιώδης για την ορθή κατανόηση της άμεσης δημοκρατίας. Η διάκριση αυτή συχνά δεν γίνεται, και πολλές φορές οδηγεί σε μεγάλη σύγχυση στη συζήτηση σχετικά με την άμεση δημοκρατία.

Τα οφέλη της Άμεσης Δημοκρατίας είναι ότι (Cronin 1999, Przeworski et al 1993, Barro 1996, Tavaréz et al. 2001): προωθείται η λογοδοσία της κυβέρνησης, περιφρουρείται η διαφάνεια, αυξάνεται το ενδιαφέρον των πολιτών για τα κοινά,

---

² Το άρθρο 72 του Συντάγματος της Βενεζουέλας ορίζει την ανάκληση κάθε εκλεγμένου αντιπροσώπου, συμπεριλαμβανομένου και του Προέδρου. Αυτή η επιλογή χρησιμοποιήθηκε το 2004 όπου έλαβε χώρα δημοψήφισμα ανάκλησης για τον πρόεδρο Ούγκο Τσάβεζ (Hugo Chavez), ανεπιτυχώς.

³ Ο οστρακισμός ή εξοστρακισμός ήταν μία διαδικασία ψηφοφορίας στην Αρχαία Αθήνα με την οποία αποφασιζόταν ελεύθερα, άνευ δίκης, η υποχρεωτική εξορία (για δέκα χρόνια, μειώθηκε έπειτα στα πέντε έτη) ή όχι ενός ατόμου που κρινόταν επικίνδυνος για την πόλη. Άρχισε να εφαρμόζεται μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη 508/507 π.Χ. και διήρκεσε για πενήντα χρόνια.

μειώνονται οι δημόσιες δαπάνες, αυξάνεται η ευημερία, χρησιμοποιεί μη βίαια πολιτικά μέσα και επιπλέον αποτελεί εναλλακτική για την αντιμετώπιση δύσκολων ζητημάτων. Οι αδυναμίες της Άμεσης Δημοκρατίας είναι ο μικρός αριθμός πολιτών που μπορεί πραγματικά να εκφραστεί, ειδικά σε χώρες με μεγάλο πληθυσμό και η υπερεκτίμηση των ικανοτήτων των πολιτών, αφού είναι σχεδόν αδύνατον να είναι ενημερωμένοι για το σύνολο των θεμάτων που καλούνται να αποφασίσουν (Dahl 1998, Schmidt 2000).

III. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία

Η Δημοκρατία της Αρχαίας Αθήνας (592 π.Χ. - 323 π.Χ.), στην οποία οι υποθέσεις της πόλης καθορίζονταν από ένα σύστημα άμεσης δημοκρατίας και στο οποίο συμμετείχαν χιλιάδες πολίτες, είχε τους ακόλουθους λόγους δημιουργίας (Kyriazis, 2010):

1. Δημιουργία πόλεων - κρατών, ως αποτέλεσμα της κατάρρευσης της μυκηναϊκής αυτοκρατορίας τον 12ο αιώνα π.Χ.,
2. Εμφάνιση μίας νέας τάξης πολεμιστών/πολιτών που αποκτούν αξίες, όπως: πειθαρχία, υπακοή, κοινούς στόχους, ισότητα, ανεξαρτησία μέσα από τη συνεργασία στη φάλαγγα και στις τριήρεις.

Η κατάρρευση της μυκηναϊκής αυτοκρατορίας τον 12ο αιώνα π.Χ., οδήγησε στην διάλυση της κεντρικής διοίκησης και στη δημιουργία εκατοντάδων πόλεων – κρατών που είχαν την δική τους διοίκηση. Το γεγονός αυτό μετέτρεψε τη δομή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας με τη δημιουργία μικροϊδιοκτησιών. Επίσης αποδυνάμωσε την δυνατότητα εξοπλισμού των πολιτών με στρατιωτικό υλικό, καθώς τα οικονομικά των πόλεων-κρατών ήταν δυσχερή, αφού για κάθε ένα κρατίδιο που υπήρχε στην Μυκηναϊκή εποχή, αυτό αντιστοιχούσε πλέον σε πέντε κρατίδια, γεγονός που σήμαινε μικρότερα έσοδα. Οι μικροϊδιοκτήτες της γης έπρεπε πλέον να χρηματοδοτούν μόνοι τους τον στρατιωτικό εξοπλισμό, γεγονός που μετέτρεψε σταδιακά τους γεωργούς σε πολεμιστές, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με παρελθόν, όπου πολεμούσαν μόνο οι πλούσιοι πολίτες. Με την πάροδο των χρόνων και την απόκτηση εμπειρίας, δημιούργησαν νέους πολεμικούς τακτικούς σχηματισμούς, όπως η φάλαγγα, όπου οι πολεμιστές στέκονταν δίπλα ο ένας στον

άλλο και με το αριστερό τους χέρι κρατούσαν την ασπίδα και προστάτευαν τον εαυτό τους και στο δεξιό μέρος που ήταν αφύλακτο προστατευόντουσαν από την ασπίδα του δεξιού διπλανού συμπολεμιστή τους. Αυτό προϋπόθετε την συνεργασία ανάμεσα στους οπλίτες, για να κερδηθούν οι μάχες.

Από την συνεργασία ανάμεσα στους οπλίτες και, αργότερα στην δημοκρατία, τους εκλεγμένους αξιωματούχους, εξαρτιόταν η νίκη στις μάχες και η ατομική επιβίωση. Ήταν μία συνεργασία για την επίτευξη κοινών ιδεών και στόχων, υπέρτατων και ανώτατων κάποιες φορές, όπως η εξασφάλιση της ανεξαρτησίας της πόλης-κράτους, και σε κάποιες καθοριστικές περιπτώσεις, όπως η περιφρούρηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, με τη μάχη του Μαραθώνα και των Πλαταιών (479 π.Χ).

Ένα επιπλέον στοιχείο αποτελεί η ανάδειξη των ελληνικών πόλεων σε ναυτικές υπερδυνάμεις την Αρχαϊκή περίοδο και ειδικά της Αθήνας μετά το 483 π.Χ. Η εκτεταμένη χρήση των τριηρών (πολεμικών πλοίων με 170 κουπιά) απαιτούσε συνεργασία σε συνθήκες έντονης προσπάθειας, αφού έπρεπε να συντονίζονται κάθε φορά διαφορετικά για να αλλάζουν την ταχύτητα, την κατεύθυνση και την αποδέσμευση μετά από μία επιτυχημένη εμβολή. Οι τριήρεις ήταν ένα σχολείο συνεργασίας ανάμεσα σε όμοιους, αλλά και σε σχολείο ανάμεσα σε όμοιους και ανόμοιους. Η εξοικείωση των κωπηλατών με αυτές τις διαδικασίες τους καλλιέργησε την νοοτροπία της πειθαρχίας, της συγκέντρωσης, της αξίας της συνεργασίας και την αποδοχή των οδηγιών που λάμβαναν από τον ναύκληρο (πλοηγό) και τον τριήραρχο (διοικητή).

Ο ναύκληρος, ο τριήραρχος και ο επικεφαλής της φάλαγγας ταυτίζονται κατά κάποιο τρόπο με τον μάνατζερ των σύγχρονων επιχειρήσεων. Οι οπλίτες είχαν αποκτήσει πολλά χαρακτηριστικά των σύγχρονων εργαζομένων, όπως η ανθεκτικότητα, η πειθαρχία, η υπακοή, η αυτοσυνειδησία, οι κοινοί στόχοι, η ισότητα και η ανεξαρτησία.

Οι αξίες αυτές μεταφέρθηκαν στα πολιτικά δρώμενα και συνέβαλαν στην ανάπτυξη της δημοκρατίας (Kyriazis 2010, Καστοριάδης 1986, σελ.18-19). Η μεταφορά αυτή ουσιαστικά πρόκειται για εφαρμογή της περιορισμένης ορθολογικότητας (bounded rationality). Αξίες όπως η ισονομία, η ισότητα, η ισηγορία (ελευθερία έκφρασης), η ομόνοια (κοινός νους) μεταφέρθηκαν από το στρατιωτικό

πεδίο στο πολιτικό πεδίο, ιδιαίτερα μέσα από την φάλαγγα όπου κυριαρχούσε η ισότητα και η ανεξαρτησία και από τις τριήρεις. Όταν εμπιστεύονταν ο οπλίτης τη ζωή του σε άλλον οπλίτη της φάλαγγας, είναι προφανές ότι τον θεωρούσε ίσο και άρα ήταν προετοιμασμένος να τον ακούσει στην Συνέλευση/Βουλή και δεχόταν ότι έχει τα ίδια δικαιώματα με αυτόν. Οι αξίες αυτές μεταλλάχθηκαν στην ισονομία και στην ισηγορία. Η αξία της ομόνοιας αναπτύχθηκε τόσο στη φάλαγγα όσο και στις τριήρεις. Οι οπλίτες και τα μέλη του πληρώματος των πλοίων έδιναν ιδιαίτερη προσοχή στο γεγονός ότι ανήκαν σε μια ομάδα, καθώς η νίκη και επιβίωση τους εξαρτιόταν από την ομάδα.

Επίσης η αυτοσυνείδηση που διακατείχε τους οπλίτες-πολίτες στο πολεμικό πεδίο, αναπτύχθηκε και στο πολιτικό πεδίο. Από την στιγμή που ένιωθαν ότι είναι ίσοι με τους άλλους οπλίτες, ότι είναι κυρίαρχοι στο πεδίο μάχης και υπερασπιστές της πόλης-κράτους τους, συνεπώς ένιωθαν ότι μπορούσαν έχουν άποψη και δυνατότητα λόγου στη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Επιπλέον ένιωθαν ότι δεν υπήρχε κάποιος να τους ανακόψει και επιπλέον οι αριστοκράτες χρησιμοποίησαν την στήριξη των πολιτών, δίνοντας τους σταδιακά δικαιώματα πολιτικά, για να κρατηθούν ή να αναδειχθούν στην εξουσία.

Παράλληλα σημαντική ήταν η συνεισφορά του Σόλωνα, του Κλεισθένη και του Εφιάλτη. Ο Σόλων (Sinclair, 1997) διαίρεσε το σώμα των πολιτών σε τέσσερις τάξεις (πεντακοσιομέδιμνους, ιππείς, ζευγίτες, θήτες) ανάλογα με το εισόδημα τους (592 π.Χ.). Ουσιαστικά αντικατέστησε την αριστοκρατία γένους που επικρατούσε έως τότε, με μία αριστοκρατία χρήματος (Cohen, 1992). Η καταγωγή της οικογενείας ήταν μέχρι τότε το κρίσιμο συστατικό για την συμμετοχή στα κοινά, ο Σόλων όμως ως έμπορος που ήταν και ο ίδιος θεωρούσε ότι η οικονομική πρόοδος μαρτυρούσε και την ικανότητα των ατόμων. Επιπλέον κατάργησε τα χρέη του αγροτικού πληθυσμού (η λεγόμενη σεισάχθεια), όπου πριν από αυτήν οι αγρότες έχαναν την ελευθερία τους και ήταν δούλοι των δανειστών, αν δεν μπορούσαν να αποπληρώσουν τα χρέη τους (Dunn, 1997). Η συνεισφορά του Κλεισθένη ήταν ότι διαίρεσε το σώμα των πολιτών σε δέκα φυλές (508 π.Χ.), με βάση την τόπο κατοικίας και μόνο (ό.π.). Επιπλέον καθιέρωσε την Βουλή των πεντακοσίων όπου συμμετείχαν ισότιμα πενήντα άτομα

από κάθε φυλή. Η συνεισφορά του Εφιάλτη ήταν ότι μείωσε τις εκτελεστικές και τις δικαστικές εξουσίες του Αρείου Πάγου (Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία 25.1-4).

Οι δημοκρατικοί θεσμοί στην Αρχαία Αθήνα ήταν η Εκκλησία του Δήμου (που ασχολούνταν με την εσωτερική διοίκηση, την νομοθεσία, τις εκλογές, με εξωτερικά και θρησκευτικά θέματα), η Βουλή των 500 (με κύριο μέλημα την προ-επεξεργασία των νομοσχεδίων που εισάγονταν στην Εκκλησία του Δήμου και την Ηλιαία που απαρτιζόταν από 6000 πολίτες. Οι πολίτες (άνδρες) επιλέγονταν σε όλα τα αξιώματα με κλήρωση για ετήσια θητεία.

Τα αίτια της πτώσης της Αθηναϊκής Δημοκρατίας εκτείνονται σε διάφορες διαστάσεις. Η μάζα των πολιτών έγινε μεροληπτική απέναντι στους πλούσιους, καθώς τους αντιμετώπιζαν με ζηλοφθονία και συχνά ψήφιζαν νόμους που μείωναν τα εισοδήματα των πλουσίων. Ο μετασχηματισμός της μεσαίας τάξης, που προήλθε από την πτώση του εισοδήματός τους, οδήγησε στο να ασχολούνται λιγότερο με τα κοινά. Η Βουλή έγινε μεροληπτική, καθώς δεχόταν οικονομικές ενισχύσεις από τους πολίτες με αποτέλεσμα την επιρροή των νόμων (Λυσίας, Κατά Νικομάχου Γραμματέως Ευθυνών Κατηγορία, 22). Η οικονομική εκτροπή από τις πολλές παροχές, κυρίως τα θεωρικά (παροχή δωρεάν παρακολούθησης θεατρικών παραστάσεων στους πολίτες) και η δημαγωγία των πολιτικών επέτειναν την κατάρρευση της αθηναϊκής δημοκρατίας.

IV. Σύγχρονες Μορφές Άμεσης Δημοκρατίας

A. Υπάρχουσα Κατάσταση

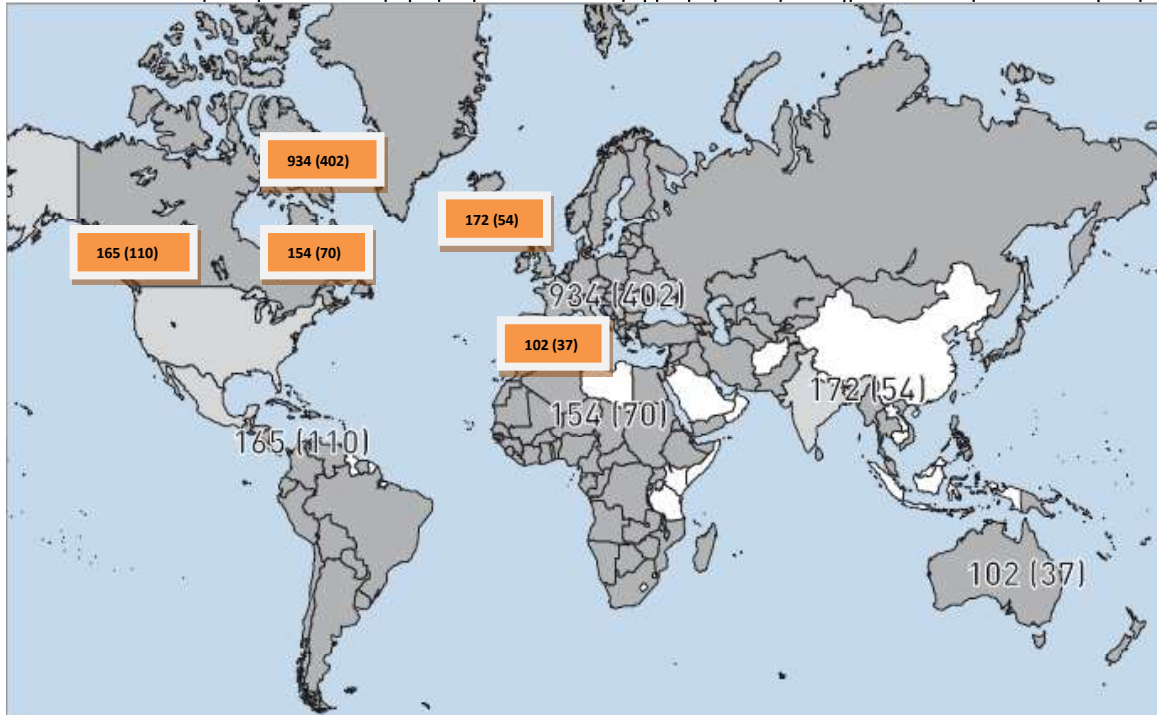
Πέρα από τη συνέλευση των πολιτών που διεξάγεται ακόμα σε μερικά καντόνια της Ελβετίας και σε δήμους της Ελβετίας και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, η άμεση δημοκρατία δεν υφίσταται στην πιο γνήσια της μορφή. Στην Ελβετία και στις Η.Π.Α. στοιχεία άμεσης δημοκρατίας όπως δημοψηφίσματα και πρωτοβουλίες λειτουργούν πρόσθετα στους θεσμούς της Βουλής και της κυβέρνησης σε περιβάλλον αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Οι πρωτοβουλίες (συνταγματικές και νομοθετικές) εγκαθιστούν νέους νόμους που προέρχονται από τα αιτήματα των πολιτών. Η τυπική τους μορφή επιτρέπει τους ψηφοφόρους να προτείνουν έναν

καινούργιο νόμο και αν μπορούνε να συλλέξουν ένα σημαντικό αριθμό υπογραφών από τους συμπολίτες, ο προτεινόμενος νόμος τίθεται σε ψηφοφορία. Με αυτόν τον τρόπο, οι αντιπρόσωποι οδηγούνται στο να αποφασίσουν ένα νόμο ή / και να υιοθετήσουν μέτρα τα οποία δεν θέλουν να υιοθετήσουν και δεν θα τα αποφάσιζαν αυτοβούλως. Επιπλέον υπάρχουν ελεγκτικά δημοψηφίσματα που επιτρέπουν στους πολίτες να εγκρίνουν ή να ακυρώσουν νόμους που προέρχονται από το νομοθετικό σώμα. Αυτά μπορεί να είναι υποχρεωτικά ή προαιρετικά. Τα προαιρετικά δημοψηφίσματα εκτελούνται εάν ένας συγκεκριμένος αριθμός ψηφοφόρων απαιτεί δημοψήφισμα. Τα υποχρεωτικά δημοψηφίσματα επιβάλλουν την αρμοδιότητα στους αντιπροσώπους να διεξάγουν ένα δημοψήφισμα σχετικά με ορισμένα νομοθετικά σχέδια και με προκαθορισμένα χρονικά όρια. Τέτοια δημοψηφίσματα αποκλείουν την πιθανότητα οι νόμοι που επιβάλλονται να είναι κατά της βούλησης της πλειοψηφίας των πολιτών.

Αρχηγοί διαφόρων κρατών έχουν συχνά απευθυνθεί στο λαό για να τοποθετηθεί για διάφορα ζητήματα. Η Πρόεδρος Κορασόν Ακίνο (Corazon Aquino) υπέβαλε το 1986 το Σύνταγμα των Φιλιππίνων για επικύρωση στο λαό, και το Σύνταγμα παρέχει τη δυνατότητα πρωτοβουλίας και δημοψηφίσματος. Οι Ισπανοί πολίτες ψήφισαν να παραμείνει η Ισπανία στην Βορειοατλαντική Συμμαχία. Οι Ιρλανδοί και οι Ιταλοί ψήφισαν για το θέμα των διαζυγίων. Οι Ελβετοί ψηφίζουν αρκετά συχνά για σημαντικά και κοσμικά θέματα. Ο Σαρλ Ντε Γκωλ (Charles de Gaulle) έθεσε στους Γάλλους ψηφοφόρους το θέμα αν η Γαλλία θα έπρεπε να αποσυρθεί από την Αλγερία και κέρδισε την εμπιστοσύνη τους για αυτήν την πολιτική του. Οι Βρετανοί ψήφισαν σε εθνικό δημοψήφισμα για το αν θα παραμείνει η χώρα τους στην Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά. Και αρκετές άλλες χώρες διευθέτησαν σύνορα ή συνοριακές διαφορές, θέτοντας αυτά τα ζητήματα στο λαό (Cronin, 1999, σελ.4).

Στην εικόνα 1 παρουσιάζεται το σύνολο των δημοψηφισμάτων σε εθνικό επίπεδο ανά ήπειρο. Η Ευρώπη κατέχει την πρώτη θέση με 934 ψηφοφορίες, ακολουθούν η Αμερική και η Ασία όπου κινούνται στο ίδιο επίπεδο και ακολουθεί η Ωκεανία με τα λιγότερα δημοψηφίσματα (102 από το 1793, 37 από το 1991).

Εικόνα 1: Παγκόσμια κατανομή αριθμού λαϊκών ψηφοφοριών για σημαντικά θέματα ανά ήπειρο.

Υπόμνημα: Πρώτος αριθμός: ψηφοφορίες από το 1793
Αριθμοί εντός παρενθέσεως: ψηφοφορίες από το 1991
Χώρες με άσπρο φόντο: δεν προβλέπουν κανένα είδος λαϊκής ψηφοφορίας
Πηγή: Kaufmann et al (2010), p.207.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, η διαφορά της άμεσης δημοκρατίας στην Ελβετία και των άλλων παγιωμένων δημοκρατιών συνάγεται από τον αριθμό των εθνικών δημοψηφισμάτων⁴. Στην Ελβετία έγιναν 311 δημοψηφίσματα την περίοδο 1945-1988. Στη δεύτερη θέση, και με μεγάλη διαφορά από την πρώτη, βρίσκεται η Ιταλία (47). Ακολουθούν η Νέα Ζηλανδία (26), η Αυστραλία (24), η Ιρλανδία (21), η Δανία (15) και η Γαλλία (12).

Η Ισπανία με πέντε δημοψηφίσματα, καθώς και η Σουηδία και η Ελλάδα με 4 δημοψηφίσματα εκάστη καταλαμβάνουν τις επόμενες θέσεις, για να ακολουθήσουν οι χώρες στις οποίες μεταξύ 1945 και 1988 έγιναν μόνο ένα ή δύο δημοψηφίσματα (Βέλγιο, Φινλανδία, Μεγάλη Βρετανία, Νορβηγία, Αυστρία και Πορτογαλία). Τέλος υπάρχει μία ομάδα χωρών όπου τις χαρακτηρίζει ένα μάξιμουμ αντιπροσωπευτικής και ένα μίνιμουμ άμεσης δημοκρατίας και οι οποίες είναι η Ομοσπονδιακή

⁴ Για το παρατηρητήριο της άμεσης δημοκρατίας βλ. <http://iri-navigator.org/>

Δημοκρατία της Γερμανίας, το Ισραήλ, η Ιαπωνία, το Λουξεμβούργο, η Ολλανδία. Αυτές οι χώρες δεν έχουν χρησιμοποιήσει εθνικό δημοψήφισμα, όπως ισχύει και για τις ΗΠΑ (ενώ παράλληλα υπάρχει εκτεταμένη χρήση δημοψηφισμάτων σε επίπεδο πολιτείας). Η Φινλανδία συμπεριλαμβανόταν επίσης για μεγάλο χρονικό διάστημα στην ομάδα αυτή, αλλά το 1994 έγινε εκεί ένα δημοψήφισμα υψίστης σημασίας, δηλαδή ψηφοφορία σχετικά με την ένταξη ή όχι της Φινλανδίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Butler & Ranney 1994, Gallagher & Uleri 1996, Linder 1999).

Πίνακας 1: Αριθμός δημοψηφισμάτων σε δημοκρατίες του κόσμου, πριν το 1945 έως το 1988

Χώρα	Πριν το 1945	1945-1988
Αυστραλία	21	24
Αυστρία	1	2
Βέλγιο	0	1
Γαλλία	14	12
Δανία	3	15
Ελβετία	137	311
Ελλάδα	3	4
ΗΠΑ	0	0
Ιαπωνία	0	0
Ινδία	0	0
Ιρλανδία	1	21
Ισλανδία	5	0
Ισπανία	3	5
Ισραήλ	0	0
Ιταλία	2	47
Καναδάς	2	1
Κόστα Ρίκα	0	0
Λουξεμβούργο	3	0
Μ.Βρετανία	0	1
Νέα Ζηλανδία	17	26
Νορβηγία	4	2
ΟΔΓ (Ομ. Δημ. Γερμανίας)	6	0
Ολλανδία	2	0
Πορτογαλία	1	2
Σουηδία	1	4
Φινλανδία	1	1

Πηγή: Gallagher (1996, p.230), Butler & Ranney (1994, p.266)

B. Η περίπτωση της Ελβετίας

Η Ελβετία είναι ο επικεφαλής της άμεσης δημοκρατίας μεταξύ των σύγχρονων κρατών. Καμία άλλη χώρα δεν προσφέρει στους πολίτες της τόσες ευκαιρίες συμμετοχής όσο η ελβετική ομοσπονδία. Εκεί η άμεση δημοκρατία είναι ανεπτυγμένη σε ασυνήθιστα μεγάλο βαθμό, όχι μόνο σε εθνικό επίπεδο αλλά και στα καντόνια την ελβετική εκδοχή των γερμανικών ομοσπονδιακών κρατιδίων, και στις κοινότητες (Kobach 1993, Linder 1994, 1999). Με 100.000 υπογραφές οι πολίτες μπορούν να προκαλέσουν συνταγματική αναθεώρηση, ενώ με 50.000 υπογραφές θέτουν δημοψήφισμα (Federal Constitution of the Swiss Confederation, articles 138, 139, 141). Η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία προβλέπεται σε τοπικό επίπεδο και αφορά θέματα όπως η κοινωνική ευημερία, το περιβάλλον, η οικονομία, τα δημοσιονομικά, οι πολιτικές κοινωνικής ένταξης και η ειρήνη. Ενδεικτικές αποφάσεις δημοψηφισμάτων και πρωτοβουλιών στην Ελβετία είναι η κατάργηση των ευνοϊκών φορολογικών ρυθμίσεων για τους ξένους εκατομμυριούχους (καντόνι Ζυρίχης -2009), η αύξηση της τιμής του ντίζελ κατά 13 σεντς ανά λίτρο για την ενίσχυση των δημόσιων εσόδων και η θέσπιση εθνικών ΦΠΑ για την αύξηση των συντάξεων γήρατος (1993). Η επίδραση της άμεσης δημοκρατίας στην οικονομία της Ελβετίας (Feld & Kirchgässner (2004, 2005, 2006, 2010) είναι εντυπωσιακή: Σε καντόνια με ενισχυμένο δικαίωμα συμμετοχής για τα δημοσιονομικά θέματα, η οικονομική απόδοση είναι 15% υψηλότερη (σε όρους κατά κεφαλήν ΑΕΠ). Σε καντόνια όπου οι πολίτες μπορούν να ψηφίσουν για τον προϋπολογισμό, υπάρχει 30% λιγότερη φοροαποφυγή. Αυτό συμβαίνει διότι οι άνθρωποι είναι πιο έτοιμοι να στηρίξουν τις δημόσιες δαπάνες, όταν αυτοί εμπλέκονται στις αποφάσεις για το πώς δαπανώνται τα χρήματά τους. Σε δήμους όπου ο προϋπολογισμός πρέπει να εγκριθεί με δημοψήφισμα, οι δημόσιες δαπάνες (κατά κεφαλήν) είναι 10% χαμηλότερες. Δήμοι που χρησιμοποιούν δημοσιονομικό δημοψήφισμα έχουν 25% χαμηλότερο δημόσιο χρέος. Οι δημόσιες υπηρεσίες κοστίζουν λιγότερο σε πόλεις και κωμοπόλεις με την άμεση δημοκρατία: η διαχείριση απορριμμάτων είναι περίπου 20% φθηνότερη.

C. Η περίπτωση της Γερμανίας

Η Bundesrepublik (Γερμανία) είναι μία ομοσπονδιακή χώρα. Η Επανενωμένη Γερμανία αποτελείται από 16 κρατίδια (Länder), 323 περιοχές (Landkreis) και 13.854 τοπικές αρχές (Kommune), εκ των οποίων 2.047 είναι μικρές και μεγάλες πόλεις. Τα ομόσπονδα κρατίδια έχουν σημαντικές εξουσίες που είναι κυρίως διοικητικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα στους τομείς των μεταφορών, της εκπαίδευσης, του πολιτισμού, της αστυνόμευσης και του περιβάλλοντος. Τα κρατίδια συμμετέχουν στην εθνική νομοθεσία σε θέματα που τους αφορούν μέσω της Bundesrat (εθνικό κοινοβούλιο), η οποία αποτελείται από εκπροσώπους όλων των κυβερνήσεων των κρατιδίων. Οι τοπικές αρχές έχουν αρμοδιότητα σε ορισμένους τομείς της λήψης αποφάσεων, όπως η τοπική φορολογία, ο ενεργειακός εφοδιασμός, η αποκομιδή απορριμμάτων, το οδικό δίκτυο και οι μεταφορές, οι υποδομές, καθώς και οι πολεοδομικές άδειες.

Η Γερμανία ανέπτυξε πολύ ισχυρή τάση προς μια πιο άμεση δημοκρατία από την επανένωση το 1990. Το πιο ανεπτυγμένο από τα ομοσπονδιακά κράτη στον τομέα αυτό είναι η Βαυαρία, η οποία είχε περισσότερο από το ένα τέταρτο (33) των 145 πρωτοβουλιών από τα 16 κρατίδια συνολικά και 5 από τα 10 δημοψηφίσματα που τέθηκαν από πολίτες από το 1990 (σε επίπεδο κρατιδίου).

Κατά μέσο όρο περίπου 200 τοπικά δημοψηφίσματα πραγματοποιούνται στη Γερμανία κάθε χρόνο. Στη Βαυαρία μόνο, περισσότερες από 1.360 πρωτοβουλίες έχουν ξεκινήσει και 640 δημοψηφίσματα διεξήχθησαν από το 1995 έως το 2001 (σε επίπεδο τοπικό/δήμων).

Ένα σημαντικό πρόβλημα είναι ο κακός σχεδιασμός των μέσων των πρωτοβουλιών και των δημοψηφισμάτων, τα οποία δεν είναι πολύ φιλικά προς τον πολίτη. Αυτό έχει αποδυναμώσει τη δυνατότητα της νομοθεσίας από τον πολίτη (Kauffman, 2004).

Η Γερμανία είναι μια από τις λίγες χώρες της ΕΕ οι οποίες μέχρι στιγμής δεν έχουν καμία εμπειρία εθνικών δημοψηφισμάτων. Το σύνταγμα (άρθρο 29) προβλέπει για τα εθνικά δημοψηφίσματα μόνο για τις αλλαγές στα διοικητικά όρια (Schmidt,

2000, σελ. 399). Στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης⁵, υπήρχαν τρεις πρωτοβουλίες και δύο εθνικά δημοψηφίσματα (το 1926 και 1929). Κατά την περίοδο του Ναζισμού, τρία δημοψηφίσματα διεξήχθησαν, με προκατειλημμένες ερωτήσεις και κραυγαλέα χειραγώγηση των αποτελεσμάτων.

Σε περιφερειακό επίπεδο, σε όλα τα κρατίδια, η λαϊκή συμμετοχή στη διαμόρφωση και την ψήφιση νόμων χωρίζεται σε τρία στάδια, αλλά δεδομένου ότι οι συγκεκριμένες διαδικασίες που έχουν εκπονηθεί από τα μεμονωμένα κρατίδια, διαφέρουν σημαντικά σε λεπτομέρεια. Παρακάτω περιγράφονται σε γενικές γραμμές οι πιο σημαντικές διατάξεις:

α. Αίτηση για την έναρξη μιας διαδικασίας που μπορεί τελικά να οδηγήσει σε δημοψήφισμα. Το πρώτο στάδιο είναι όταν οι πολίτες υποβάλουν επίσημη αίτηση για την κίνηση της διαδικασίας και ελέγχεται η νομιμότητα της αίτησης. Πρωτοβουλίες για τις νομοθετικές και τις συνταγματικές υποθέσεις είναι επιτρεπτές, κατ' αρχήν στις περισσότερες περιοχές της Γερμανίας, αν και στο Βερολίνο, στην Έσση και το Σάαρ, εξαιρούνται συνταγματικά θέματα. Στην πράξη, μόνο οι νομοθετικές προτάσεις (νομοσχέδια) επιτρέπονται, αν και "άλλα πολιτικά ζητήματα" μπορούν να τεθούν στο Βρανδεμβούργο, το Αμβούργο και το Schleswig-Holstein. Πρωτοβουλίες που ασχολούνται άμεσα ή έμμεσα με την οικονομία (το λεγόμενο «χρηματοοικονομικό ταμπού»), συμπεριλαμβανομένης της φορολογίας και των μισθών των πολιτικών και αξιωματούχων, εξαιρούνται.

β. Πρωτοβουλία («Λαϊκό αίτημα», Volksbegehren)

Το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει τη συλλογή υπογραφών στήριξης της πρωτοβουλίας. Το ελάχιστο όριο υπογραφών συνήθως κυμαίνεται μεταξύ 8% και 20% του εκλογικού σώματος του κρατιδίου. Μόνο το Βρανδεμβούργο, το Αμβούργο και το Schleswig-Holstein έχουν χαμηλά, «φιλικά προς τον πολίτη» όρια του 4% και 5%. Οι διαδικασίες εγγραφής διαφέρουν. Εννέα κρατίδια επιτρέπουν την ελεύθερη συλλογή των υπογραφών εντός χρονικών ορίων μεταξύ τριών και δώδεκα μηνών. Στα επτά υπόλοιπα κράτη, οι υπογραφές πρέπει να καταγράφονται σε καθορισμένους επίσημους χώρους, και τα χρονικά όρια ποικίλουν ανάμεσα σε δύο εβδομάδες έως δύο μήνες. Ένα «Volksbegehren» (λαϊκό αίτημα), το οποίο

---

⁵ Δημοκρατία της Βαϊμάρης είναι το όνομα που δίνεται από τη γερμανική ιστοριογραφία στη Γερμανία της περιόδου 1919-1933

επιτυγχάνει τον απαιτούμενο αριθμό υπογραφών, θα πρέπει να συζητηθεί στη Βουλή (Landtag). Σε περίπτωση που η τελευταία αποδέχεται την πρόταση ως έχει, το δημοψήφισμα δεν χρειάζεται να διεξαχθεί. Αν η πρόταση δεν γίνει αποδεκτή και το θέμα τίθεται σε δημοψήφισμα, το Κοινοβούλιο έχει το δικαίωμα να κάνει μια ανταγωνιστική, εναλλακτική νομοθετική πρόταση.

γ. Απόφαση Πολιτών («Δημοψήφισμα», Volksentscheid)

Το αποτέλεσμα ενός δημοψηφίσματος είναι νομικά δεσμευτικό. Ωστόσο, στα περισσότερα κρατίδια – σε αντίθεση με τον κανόνα των εκλογών – μία απλή πλειοψηφία των ψηφισάντων δεν οδηγεί αυτόματα σε θετικό αποτέλεσμα.

Σε δημοψηφίσματα για απλά νομοθετήματα, τα περισσότερα κρατίδια απαιτούν μία ελάχιστη έγκριση είτε του 20%, 25%, ή 33% του εκλογικού σώματος. Μόνο η Βαυαρία, η Έσση και η Σαξονία δεν απαιτούν ένα τέτοιο όριο. Σε συνταγματικά δημοψηφίσματα, όλα τα κρατίδια έχουν ελάχιστο ποσοστό έγκρισης το 50%, με την εξαίρεση της Βαυαρίας, όπου το ποσοστό έγκρισης είναι 25%. Επιπλέον, αυτό το ποσοστό συνδέεται περαιτέρω με ενισχυμένη πλειοψηφία των δύο τρίτων υπέρ της μεταρρύθμισης, γεγονός που καθιστά τις αλλαγές σχεδόν αδύνατες. Στην πράξη, περίπου το ένα τέταρτο των πρωτοβουλιών των πολιτών έχουν κηρυχθεί άκυρες για νομικούς λόγους. Μέχρι το 2003, 145 πρωτοβουλίες/αναφορές ("Volksinitiativen") είχαν ξεκινήσει, 41 από αυτές έφτασαν στο δεύτερο στάδιο, το λαϊκό αίτημα («Volksbegehren»), και δέκα πήγαν τελικά σε δημοψήφισμα. Το μεγαλύτερο ποσοστό των πρωτοβουλιών (31 από 131) και των δημοψηφισμάτων (5 από 10) ήταν στη Βαυαρία, το μόνο κρατίδιο που σημειώνει τακτική και ενεργό χρήση των μέσων της άμεσης δημοκρατίας στη Γερμανία.

Η συνολική εικόνα είναι κάπως απογοητευτική: σε τέσσερα από τα 16 ομόσπονδα κρατίδια υπήρξε μόνο ένα δημοψήφισμα που να ξεκίνησε από πρωτοβουλία πολιτών. Κατά μέσο όρο, ένα δημοψήφισμα λαμβάνει χώρα σε κάθε ομοσπονδιακό κράτος μόνο μία φορά κάθε 43 χρόνια. Το άμεσο ποσοστό επιτυχίας όλων των πρωτοβουλιών (σε όλα τα στάδια) είναι γύρω στο 20%. Πέραν των νομοθετικών δημοψηφισμάτων, υπάρχουν και άλλοι τύποι δημοψηφισμάτων. 14 συντάγματα κρατιδίων έγιναν δεκτά από λαϊκό δημοψήφισμα. Στη Βαυαρία και στην Έσση, υπάρχει και το νόμιμο δημοψήφισμα για το Σύνταγμα, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί

σε πέντε περιπτώσεις σε κάθε ένα από αυτά τα κράτη. Επτά δημοψηφίσματα έχουν διεξαχθεί σχετικά με τις αλλαγές διοικητικών ορίων/συνόρων. Συνολικά, υπήρξαν 34 δημοψηφίσματα από το 1946 σε όλα τα ομοσπονδιακά κρατίδια.

Σε τοπικό επίπεδο (επίπεδο Δήμων), το δικαίωμα της λαϊκής συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων με τοπικό δημοψήφισμα (Bürgerentscheid) πριν το 1989 ήταν γνωστό μόνο στη Βάδη-Βυρτεμβέργη, αλλά σήμερα η άμεση δημοκρατία έχει εισαχθεί σε τοπικό επίπεδο, σε 15 από τα 16 κρατίδια. Μόνο στο Βερολίνο εξακολουθεί να μην υπάρχει άμεση δημοκρατία σε επίπεδο πόλης. Η Βαυαρία και το Αμβούργο είναι ειδικές περιπτώσεις. Εδώ το δικαίωμα στα τοπικά δημοψηφίσματα εισήχθη από τον ίδιο το λαό σε ευρεία δημοψηφίσματα, αν και στις δύο περιπτώσεις η πολιτειακή κυβέρνηση ήταν αντίθετη σε αυτό. Δεν αποτελεί έκπληξη, επομένως, ότι τα δύο αυτά κράτη έχουν μακράν τις πιο φιλελεύθερες διαδικασίες. Σε όλα τα κρατίδια, η λαϊκή διαδικασία λήψης αποφάσεων είναι σε δύο στάδια:

α. Λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία (Bürgerbegehren)

Στην πλειοψηφία των κρατιδίων, ορισμένα σημαντικά τοπικά ζητήματα αποκλείονται από τη διαδικασία (αυτά παρατίθενται σε ένα αποκαλούμενο "αρνητικό κατάλογο"). Στο ήμισυ των κρατιδίων υπάρχει μια προοδευτική κλίμακα των ποσοστώσεων των υπογραφών ανάλογα με το μέγεθος της κοινότητας: στο Αμβούργο είναι από 2% έως 3%, στη Σαξονία-Άνχαλτ, από 6% σε 15%. Στα υπόλοιπα κρατίδια υπάρχει ένα ενιαίο κατώτατο όριο, που κυμαίνεται από 10% σε 20% μεταξύ των κρατών. Οι προθεσμίες για τη συλλογή υπογραφών εφαρμόζονται μόνο όταν η πρωτοβουλία στρέφεται κατά κάποιας απόφασης που ελήφθη από τοπική αρχή. Το χρονικό διάστημα που ορίζεται ποικίλλει από τέσσερις εβδομάδες έως τρεις μήνες. Κανονικά, η τοπική αρχή αποφασίζει για το παραδεκτό της πρωτοβουλίας. Η ομάδα πρωτοβουλίας μπορεί να προσφύγει κατά της απορριπτικής απόφασης. Το τοπικό συμβούλιο μπορεί να αποδεχθεί την πρωτοβουλία και σε αυτήν την περίπτωση το θέμα δεν προχωρά σε δημοψήφισμα.

β. Απόφαση Πολιτών (Bürgerentscheid)

Σε όλα σχεδόν τα ομοσπονδιακά κρατίδια υπάρχει όριο ελάχιστης συμμετοχής μεταξύ 20% και 30%. Αρχικά, η Βαυαρία δεν είχε όριο ελάχιστης συμμετοχής, αλλά η πολιτειακή κυβέρνηση εισήγαγε μια προοδευτική κλίμακα που κυμαίνεται μεταξύ 10%

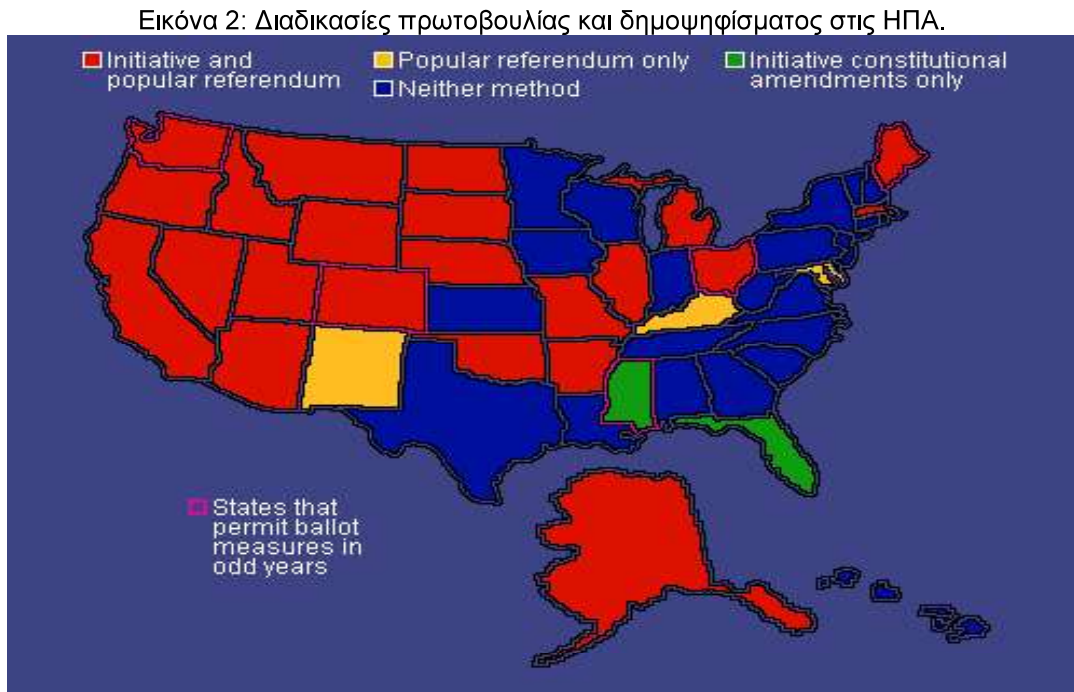
και 20% ανάλογα με το μέγεθος της κοινότητας. Μόνο στο Αμβούργο γίνεται δεκτή η απλή πλειοψηφία των ψήφων χωρίς περαιτέρω περιορισμούς. Όταν ένα τοπικό δημοψήφισμα είναι επιτυχές, η πλειοψηφία των κρατιδίων ορίζει μεταβατική περίοδο από ένα έως τρία έτη, κατά την οποία το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος μπορεί να καταργηθεί, ή να διαφοροποιηθεί, μόνο μετά από ένα νέο δημοψήφισμα.

Κατά μέσο όρο, περίπου 200 τοπικά δημοψηφίσματα πραγματοποιούνται στη Γερμανία κάθε χρόνο. Το περισσότερα διεξάγονται στη Βαυαρία, όπου υπήρξαν περισσότερες από 1.260 πρωτοβουλίες και 578 δημοψηφίσματα μέσα σε διάστημα 6 ετών (1995-2001). Αυτό σημαίνει ότι κάθε κοινότητα στη Βαυαρία διεξάγει ένα δημοψήφισμα μόνο, κατά μέσο όρο, μία φορά κάθε 24 χρόνια. Στα άλλα ομοσπονδιακά κρατίδια, όπου τα εμπόδια είναι υψηλότερα, τα τοπικά δημοψηφίσματα χρησιμοποιούνται λιγότερο συχνά. Για παράδειγμα, στην Κάτω Σαξονία έχουν υπάρξει μόνο 54 πρωτοβουλίες και 18 δημοψηφίσματα, ήτοι κατά μέσο όρο μόνο ένα δημοψήφισμα ανά κοινότητα κάθε 344 χρόνια.

D. Η περίπτωση των ΗΠΑ

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής παρατηρείται αυξημένη παρουσία μέσω άμεσης δημοκρατίας σε πολιτειακό και τοπικό επίπεδο παρόλο που δεν προβλέπεται εθνικό δημοψήφισμα. Σχεδόν όλες οι πολιτείες (εκτός από το Delaware) προβλέπουν δημοψήφισμα για συνταγματικές τροποποιήσεις (από τα μέσα του 19ου αι.). Η εικόνα 2 δείχνει σε ποιες πολιτείες των ΗΠΑ υφίσταται η διαδικασία των πρωτοβουλιών και των δημοψηφισμάτων (με κόκκινο χρώμα αν υφίστανται και οι δύο διαδικασίες, με κίτρινο χρώμα αν υφίσταται μόνο το δημοψήφισμα, με πράσινο όταν προβλέπεται πρωτοβουλία μόνο για συνταγματική αναθεώρηση) και σε ποιες καθόλου (μπλε χρώμα). Σε γενικές γραμμές οι δυτικές και κεντρικές πολιτείες χρησιμοποιούν περισσότερο την άμεση δημοκρατία. Οι μισές από τις πόλεις των ΗΠΑ προσφέρουν την δυνατότητα της πρωτοβουλίας, συμπεριλαμβανομένου 15 εκ των 20 μεγαλύτερων πόλεων. Σε επίπεδο πολιτείας, η τοπική πρωτοβουλία είναι περισσότερο δημοφιλής στην Δύση, καθώς είναι διαθέσιμη στο 77% των πόλεων. Στις Βορειοανατολικές πολιτείες είναι διαθέσιμη στο 47% των πόλεων, στις Νότιες στο 35% και στις Κεντρικές στο 49% των πόλεων (Matsusaka, 2005b, p.4). Παρόλα

αυτά μόνο 35 πρωτοβουλίες υιοθετήθηκαν το 1999 και το 2000 σε σύγκριση με τους 10.000 νέους νόμους που εγκρίθηκαν από τη νομοθετική εξουσία (Matsusaka, 2005a, p.195).

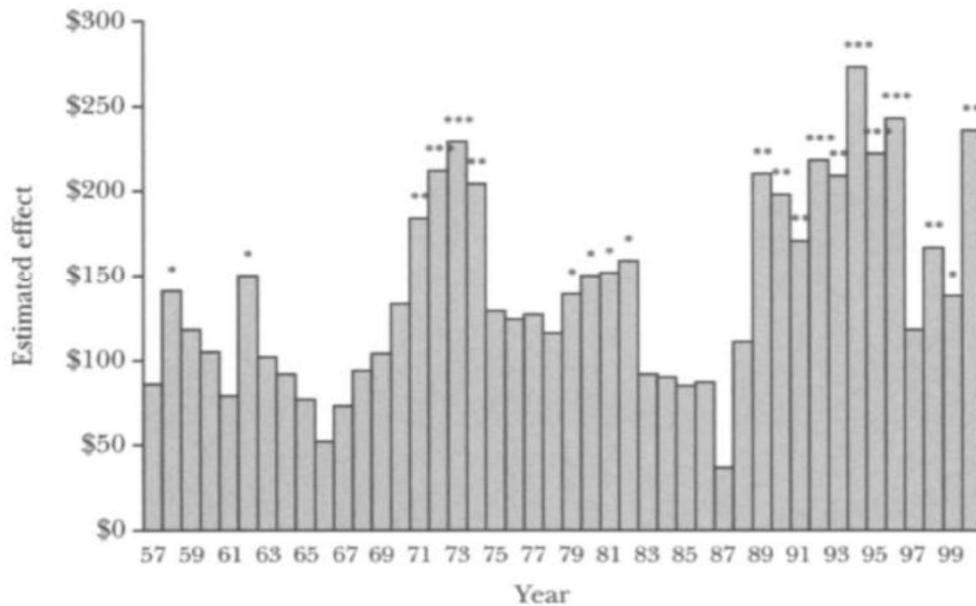

Πηγή: Initiative & Referendum Institute, University of Southern California,, http://www.iandrinstitute.org/statewide_i&r.htm.

Τα συνήθη θέματα των δημοψηφισμάτων και των πρωτοβουλιών είναι η μείωση των φόρων, η νομιμοποίηση του τζόγου, ο έλεγχος των πωλήσεων αλκοόλ, το κάπνισμα σε δημόσιους χώρους, το περιβάλλον, οι εργασιακές συνθήκες, ο γάμος ομόφυλων ζευγαριών, η νομιμοποίηση της μαριχουάνας, η ευθανασία και η αποπυρηνικοποίηση (Cronin 1999, σελ.185). Οι οικονομικές επιπτώσεις της άμεσης δημοκρατίας στις ΗΠΑ είναι αξιοσημείωτες: σημειώνεται υψηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε πολιτείες με διαδικασίες πρωτοβουλίας (Blomberg et al, 2004), παρατηρείται μεγαλύτερη αποκέντρωση των δημόσιων εξόδων και στήριξη των εσόδων κυρίως από τέλη και όχι από φόρους (Matsusaka 2005b, p.165) και μειώνονται τα πολιτειακά έξοδα (Matsusaka 2005a, p.197). Το γράφημα 1 δείχνει την διαφορά στα κατά κεφαλήν κρατικά έξοδα για κάθε χρόνο, ανάμεσα σε πολιτείες που χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες και σε πολιτείες που δεν χρησιμοποιούν. Για παράδειγμα η πρώτη

μπάρα δείχνει ότι οι πολιτείες που χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες ξοδεύουν 86 δολάρια λιγότερο από τις πολιτείες που δεν χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες, για το έτος 1957. Αυτά τα νούμερα υπολογίστηκαν με μία παλινδρόμηση, όπου χρησιμοποιήθηκε ως εξαρτημένη μεταβλητή το σύνολο των πολιτειακών και τοπικών κρατικών δαπανών ανά πολίτη. Ο ερμηνευτικές μεταβλητές περιελάμβαναν ψευδομεταβλητές για 41 έτη, μεταβλητές για το εισόδημα, τον πληθυσμό, την αύξηση του πληθυσμού, την πυκνότητα του πληθυσμού, την ομοσπονδιακή βοήθεια, την αστικοποίηση και ψευδομεταβλητές για τις νότιες και τις δυτικές πολιτείες. Ο συντελεστής της αρχικής ψευδομεταβλητής δείχνει το μέσο ποσό της μείωσης των εξόδων ανά έτος λόγω των πρωτοβουλιών. Οι πολιτείες που χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες ξοδεύουν λιγότερο από αυτές που δεν χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες, αλλά η διαφορά αυτή αυξομειώνεται διαχρονικά. Η πρώτη μεγάλη αύξηση της διαφοράς έγινε την δεκαετία του 1970 όταν οι μειώσεις των εξόδων έφτασαν το ποσό των 229 δολαρίων ανά κάτοικο, 7% του μέσου. Η διαφορά μειώθηκε την περίοδο όπου άρχισαν οι πρωτοβουλίες για την μείωση των φόρων (βλ. πρωτοβουλία 13), κυρίως την δεκαετία του 1980, όπου οι διαφορές εξαλείφθηκαν και δεν ήταν στατιστικά σημαντικές. Μία ακόμη αύξηση στη διαφορά παρατηρείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, όπου έφτασαν τα κρατικά έξοδα τα 273 δολάρια ανά κάτοικο, 6% του μέσου. Η εμπειρία δείχνει ότι οι μειώσεις στα έξοδα λόγω των πρωτοβουλιών εμφανίζονται σε περιόδους όπου η πολιτική και νομοθετική εξουσία λειτουργεί αργά ή δεν μπορεί να προσαρμοστεί στις επιταγές των ψηφοφόρων (Matsusaka 2005a, p.196).

Γράφημα 1: Ανά έτος εκτιμώμενη μείωση των πολιτειακών εξόδων, προερχόμενη από αποφάσεις λαϊκών νομοθετικών πρωτοβουλιών στις ΗΠΑ για την περίοδο 1957-2000.

(Σημείωση: Συμπεριλαμβάνονται όλες οι πολιτείες εκτός της Αλάσκα και του Γουαϊόμινγκ. Οι υπολογισμοί εκφράζονται σε τιμές δολαρίου 2000. Τα επίπεδα σημαντικότητας υποδεικνύονται με αστερίσκους πάνω από τις μπάρες: * για επίπεδο σημαντικότητας 10%, ** για επίπεδο σημαντικότητας 5%, *** για επίπεδο σημαντικότητας 1%)

Πηγή: Matsusaka (2005a, p.197)

Η Πολιτεία της Καλιφόρνια εφαρμόζει συχνά ψηφοφορίες για οικονομικά θέματα, είναι η πρώτη Πολιτεία των ΗΠΑ που εισήγαγε την ανάκληση (το 1903) και μία από τις δύο πολιτείες που έχει ανακαλέσει κυβερνήτη στην ιστορία (το 2003). Το 1978 ψηφίστηκε η Πρωτοβουλία 13 που αφορούσε δημοσιονομικό θέμα για πρώτη φορά στην ιστορία των ΗΠΑ: μείωση του φόρου ακινήτων με παράλληλη μείωση των δημόσιων παροχών. Συγκεκριμένα αποφασίστηκε η μείωση του φόρου ακινήτων, ορίστηκε ετήσια αύξηση το πολύ 2%, και φόρος 1% στην περίπτωση πώλησης, με παράλληλη μείωση των δημόσιων παροχών. Τα οφέλη της απόφασης αυτής ήταν η καλλιέργεια αισθήματος ασφάλειας των ιδιοκτητών λόγω σταθερότητας της φορολογίας, παγίωση υψηλής αξιοπιστίας στη λειτουργία του φόρου εισοδήματος στην πολιτεία της Καλιφόρνια και πυροδότηση παρόμοιων μέτρων μείωσης φόρων σε πολλές πολιτείες (Lowenstein, 2010). Έως το 2009 προτάθηκαν 329 πρωτοβουλίες στην Καλιφόρνια, εκ των οποίων 34% εγκρίθηκαν και οι μισές από αυτές είχαν επιπτώσεις είτε στις κρατικές δαπάνες ή στους φόρους (Matsusaka, 2010). Αναλυτές θεωρούν τις πρωτοβουλίες ως αιτία του δημοσιονομικού αδιεξόδου

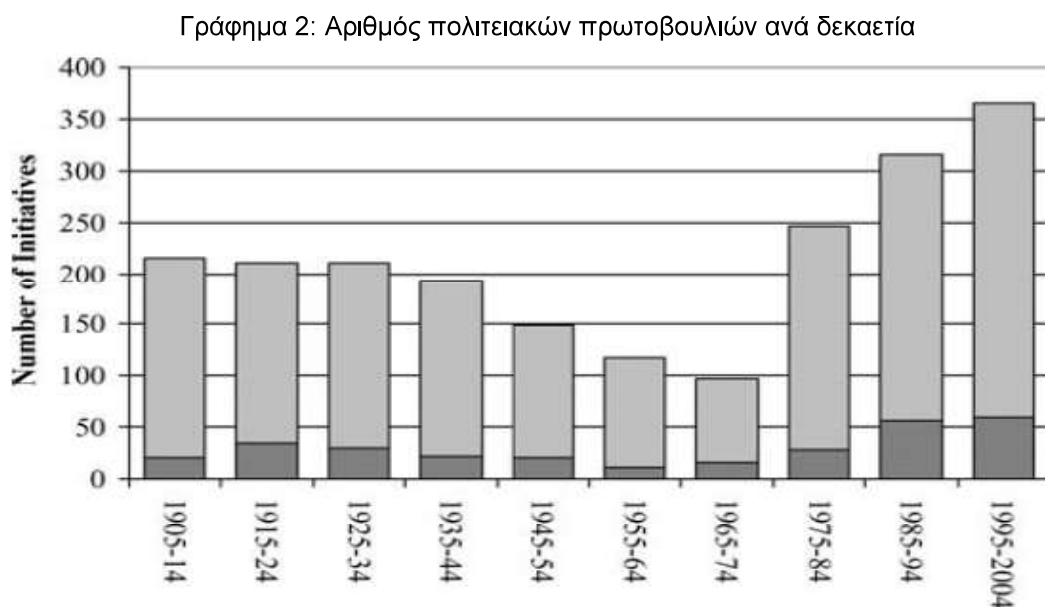
της πολιτείας, επιβαρύνοντας έως και 70% τον προϋπολογισμό (Economist 2009, 2011). Στην πραγματικότητα το 33% του προϋπολογισμού προορίζεται για σκοπούς που έχουν αποφασιστεί από πρωτοβουλίες και ειδικότερα το 32% από μία και μόνο πρωτοβουλία για την εκπαίδευση – την Πρόταση 98- (Matsusaka, 2010). Οι πρωτοβουλίες δεν δημιούργησαν εμπόδια στην αυξήσεις του φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων (εκτός από την απαίτηση ότι τα ποσοστά πρέπει να αναπροσαρμόζονται) στην Καλιφόρνια και στις αυξήσεις των φόρων επί των πωλήσεων (παρά μόνο ένα μικρό εμπόδιο, δηλ. το γεγονός ότι δεν μπορούν να εφαρμοστούν σε τρόφιμα), οι οποίες είναι με μεγάλη διαφορά οι δύο πιο σημαντικές πηγές εσόδων για τις πολιτειακές κυβερνήσεις. Στην πραγματικότητα, οι πέντε σημαντικότερες πηγές εσόδων ουσιαστικά δεν περιορίζονται από τις πρωτοβουλίες των ψηφοφόρων. Δύο από τους περιορισμούς αντίθετα αύξησαν τα έσοδα: ο φόρος στα οινόπνευματώδη και τον καπνό, η έκτη πιο σημαντική πηγή εσόδων, είχαν καθοριστεί σε τουλάχιστον 75 σεντς ανά πακέτο, και η Πρόταση-Πρωτοβουλία 37 (1984) η οποία ανέθεσε μια λοταρία στο πολιτειακό κράτος, δημιουργώντας μια πηγή εσόδων. Οι πρωτοβουλίες που επέβαλαν δύο σημαντικά εμπόδια για την αύξηση των φόρων ήταν η Πρόταση 13 του 1978, όπου ο ανώτατος συντελεστής φόρου ακίνητης περιουσίας είναι 1% της εκτιμημένης αξίας και με περιορισμένες αυξήσεις, και η Πρόταση 6 του 1982 που αφορά φόρους κληρονομιάς και δωρεών. Οι φόροι περιουσίας και κληρονομιάς, ωστόσο, είναι σχετικά μικρές πηγές εσόδων για τις κυβερνήσεις πολιτειών. (Matsusaka 2005c, pp.9-10).

Ενδεικτικά ερωτήματα δημοψηφισμάτων και πρωτοβουλιών στην Καλιφόρνια, δείχνουν ότι οι προτάσεις για αύξηση φόρων απορρίπτονται συνήθως (στο αλκοόλ, στις πωλήσεις, στα καύσιμα, στα τέλη κυκλοφορίας, στο φόρο εισοδήματος) ενώ θέματα κοινωνικής μέριμνας, εργασιακής διασφάλισης και δημοσιονομικής πειθαρχίας εγκρίνονται (αύξηση 1% του φόρου εισοδήματος για εισοδήματα άνω του 1 εκατ.\$ για την χρηματοδότηση υπηρεσιών ψυχικής υγείας, αύξηση ελάχιστου ημερομισθίου σε όλες τις βιομηχανίες στα 5\$/ώρα και στα 5,75\$ μετά από ένα έτος, απαγόρευση αποδοχής δώρων και αμοιβών από συμμετοχή πολιτικών αξιωματούχων σε Δ.Σ., υποβολή ισοσκελισμένου πολιτειακού προϋπολογισμού κάθε έτος, μη αύξηση των αμοιβών των πολιτειακών αξιωματούχων για το έτος που

αναμένεται δημόσιο έλλειμμα, πώληση πλεονάζουσας δημόσιας περιουσίας για την μείωση του ελλείμματος, έκδοση ομολόγων για την κάλυψη του πολιτειακού ελλείμματος).

Το γράφημα 2 δείχνει τον αριθμό των πρωτοβουλιών σε επίπεδο πολιτείας των ΗΠΑ ανά δεκαετία, ξεκινώντας από το 1905. Η χρήση της πρωτοβουλίας αυξήθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1970 και συνέχισε να επεκτείνεται για τα επόμενα 30 έτη. Τα τελευταία 10 έτη ο αριθμός των πολιτειακών πρωτοβουλιών ξεπέρασε τις 360.

(Σημείωση: με σκούρο φόντο συμβολίζεται ο αριθμός των πρωτοβουλιών της πολιτείας της Καλιφόρνια)

Πηγή: Matsusaka (2005b, p.3)

Ο πίνακας 2 αναφέρει ότι οι περιορισμοί δεν είναι το αποτέλεσμα της σταδιακής συσσώρευσης των πρωτοβουλιών, αλλά μάλλον είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου το αποτέλεσμα μίας και μόνο πρωτοβουλίας, της Πρότασης 98. Χωρίς την τελευταία, μόνο το 4% του προϋπολογισμού θα προοριζόταν για θέματα που αποφασίστηκαν από πρωτοβουλίες. Η ανησυχία για την συσχέτιση των πρωτοβουλιών και του δημοσιονομικού αδιεξόδου στην Καλιφόρνια θα πρέπει να θεωρείται ανησυχία σχετικά με την Πρόταση 98 και όχι με το υπόλοιπο των πρωτοβουλιών.

Πίνακας 2: Κρατικά έξοδα της πολιτείας της Καλιφόρνια, που προέρχονται από αποφάσεις πρωτοβουλιών, την περίοδο 2009-2010.

<i>Year</i>	<i>Proposition</i>	<i>Description</i>	<i>\$ Billions</i>
1988	98	Education	34.66
2004	63	Millionaire surtax for mental health services	1.752
2002	49	After school programs	0.55
1998	10	Early childhood development	0.528
2000	21	Juvenile crime [for prisons]	0.449
1994	184	Three strikes and you're out [for prisons]	0.434
1988	99	Tobacco tax [funds for anti-smoking, wildlife, research]	0.286
2002	50	Water projects bonds [authorized \$3.44 billion]	0.228
2006	84	Water bonds [authorized \$5.388 billion]	0.132
1990	116	Rail bonds [authorized \$1.99 billion]	0.101
2004	71	Stem cell research bonds [authorized \$3 billion]	0.092
2004	61	Childrens' hospitals bonds [authorized \$750 million]	0.07
1990	117	Wildlife protection	0.03
2008	3	Childrens' hospitals bonds [authorized \$980 million]	0.029
1988	103	Auto insurance [administrative spending]	0.027
1988	70	Natural resource preservation bonds [authorized \$776 million]	0.021
1988	97	Cal/OSHA	0.01
1974	9	Political reform [California FPCC administration]	0.004
1990	132	Gill net ban [enforcement spending]	0.002
1986	65	Toxic discharge [enforcement spending]	0.002
		Total appropriation by initiatives	39.407
		Total state expenditures (excluding federal funds)	119,244.90

Πηγή: Matsusaka (2010)

Ο Πίνακας 3 απεικονίζει τις κύριες πηγές εσόδων για τις κυβερνήσεις των πολιτειών σε εθνικό επίπεδο και τους περιορισμούς που τίθενται σε αυτές από τις πρωτοβουλίες στην Καλιφόρνια. Οι φόροι που αναφέρονται κατά σειρά σημασίας τους για τις κυβερνήσεις των πολιτειών σε εθνικό επίπεδο-οι φόροι αποτελούν περίπου το 75% των εσόδων της πολιτειών γενικά, με το υπόλοιπο να προέρχεται κυρίως από τα τέλη για τις υπηρεσίες και τα τέλη χρήσης.

Πίνακας 3: Περιορισμοί στις κύριες κρατικές πηγές εσόδων, που προέρχονται από αποφάσεις πρωτοβουλιών στην πολιτεία της Καλιφόρνια την περίοδο 20009-2010.

<i>Revenue source</i>	<i>Percent tax revenue nationwide</i>	<i>Constraints</i>	<i>Initiative</i>
Taxes			
Personal income.....	35	Minimum 1% surtax on millionaires	Proposition 63 (2004)
Sales (general).....	31	Prohibited on food	Proposition 163 (1992)
Corporate income.....	7	None	
Gasoline.....	5	None	
Alcohol & tobacco.....	3	At least 75¢/pack	Proposition 99 (1988), Proposition 10 (1998)
Property.....	2	No more than 1%	Proposition 13 (1978)
Death & gift.....	0.7	Prohibited	Proposition 6 (1982)
Charges.....	...	None	...
Lottery.....	...	Required	Proposition 37 (1984)

Πηγή: Matsusaka (2010)

Ίσως το πιο σημαντικό εμπόδιο για τις αυξήσεις των εσόδων που προέρχεται από πρωτοβουλία, είναι ότι η Πρωτοβουλία 13 απαιτεί δύο τρίτα των ψήφων του νομοθέτη για να αυξηθεί οποιοδήποτε φόρος της πολιτείας. Αν και τεχνικά δεν αποτελεί περιορισμό για το νομοθέτη να αυξήσει τους φόρους, η νομοθετική εξουσία έχει το δικαίωμα να εγείρει φόρο σε οποιοδήποτε ποσό της επιτρεπτόταν να αυξήσει ενώπιον των ψηφοφόρων πριν την έγκριση της πρωτοβουλίας. Η απαίτηση αυτή αποτελεί ασφαλώς αύξηση του βαθμού συναίνεσης που απαιτείται για να αυξηθούν οι φόροι και περιπλέκει την υποκείμενη πολιτική.

E. Η περίπτωση της Λατινικής Αμερικής

Στη Λατινική Αμερική η δεκαετία του 1980 χαρακτηρίστηκε από την επιστροφή στην δημοκρατική διακυβέρνηση μετά από παρατεταμένη περίοδο αυταρχικών και στρατιωτικών καθεστώτων. Ωστόσο, οι ελπίδες πολλών ανθρώπων ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά τους, ήταν φρούδες και η δυσαρέσκεια για τα πολιτικά κόμματα και την αντιπροσωπευτική κυβέρνηση μεγάλωσε (Kaufmann et al., 2010). Αυτή η απογοήτευση σε ευρεία στρώματα του πληθυσμού συνέβαλε στην εμφάνιση της πιο άμεσης δημοκρατίας στην Λατινική Αμερική, όπως είχε συμβεί στην Ελβετία κατά το δεύτερο μισό του

19ου αιώνα και στις ΗΠΑ γύρω στα τέλη του 19^{ου} / αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ωστόσο, ισχυρά λαϊκά αιτήματα για την άμεση δημοκρατία δεν είναι ευρέως διαδεδομένα, με εξαίρεση την Βολιβία. Στη Λατινική Αμερική, τα περισσότερα από τα νέα συντάγματα που εγκρίθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 συμπεριέλαβαν αμεσοδημοκρατικά δικαιώματα, αλλά και δημοψηφίσματα top down και μερικές φορές το δικαίωμα της ανάκλησης (π.χ. στη Βολιβία, Κολομβία, Περού και Βενεζουέλα).

Όσον αφορά την άμεση δημοκρατία, οι χώρες της Λατινικής Αμερικής μπορούν να χωριστούν (ό.π.) σε τρεις κατηγορίες (Εικόνα 3). 1) Σε χώρες όπου η άμεση δημοκρατία έχει εδραιωθεί και χρησιμοποιείται τακτικά. Η Ουρουγουάη μόνο μπορεί να τοποθετηθεί σε αυτή την κατηγορία. 2) Σε χώρες όπου η άμεση δημοκρατία είναι νεοσύστατη και έχει χρησιμοποιηθεί σπάνια ή καθόλου. Εκτός από την άμεση δημοκρατία, δημοψηφίσματα top down εισήχθησαν (ή ήδη υπήρχαν) και τα τελευταία χρησιμοποιούνται πιο συχνά. Η Βολιβία και η Βενεζουέλα είναι παραδείγματα που εμπίπτουν στην κατηγορία αυτή, παράλληλα όμως τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα των πολιτών αυτών των χωρών, είναι περιορισμένα (Freedom House, 2015). 3) Σε χώρες όπου η άμεση δημοκρατία δεν έχει ακόμη συσταθεί και δημοψηφίσματα top down δεν έχουν χρησιμοποιηθεί από το 1978. Οι χώρες σε αυτή την κατηγορία είναι η Δομινικανή Δημοκρατία, το Περού και το Ελ Σαλβαδόρ. Επίσης σε αυτήν την ομάδα ανήκουν η Ονδούρα, η Νικαράγουα, το Μεξικό και η Παραγουάη που είναι, όμως, αυταρχικές δημοκρατίες (illiberal democracies).

Εκατόν οκτώ (108) λαϊκές ψηφοφορίες έλαβαν χώρα στην Λατινική Αμερική μεταξύ του 1978 και του 2009, από τις οποίες μόνο 15 προέρχονταν από πρωτοβουλίες πολιτών. Από αυτές τις 15 bottom up προτάσεις, οι 12 πραγματοποιήθηκαν στην Ουρουγουάη (7 δημοψηφίσματα και 5 πρωτοβουλίες), 1 πρωτοβουλία πραγματοποιήθηκε στη Βολιβία και 2 συμβουλευτικές πρωτοβουλίες στην Κολομβία. Εκτός από τις προηγούμενες διαδικασίες υπήρξαν 2 εκλογές για ανάκληση (1 στη Βολιβία και 1 στη Βενεζουέλα), 3 πρωτοβουλίες μειοψηφίας Αρχών (όλες στην Ουρουγουάη) και 69 δημοψηφίσματα top down.

Η Ουρουγουάη είναι η μόνη χώρα της Λατινικής Αμερικής με μακρά παράδοση αποτελεσματικής χρήσης άμεσης δημοκρατίας, και ως τέτοια είναι μια ειδική περίπτωση (ό.π.). Είναι μια από τις λίγες χώρες που υιοθέτησαν το ελβετικό μοντέλο

της άμεσης δημοκρατίας. Εφάρμοσε τις ακόλουθες μορφές αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών: υποχρεωτικό δημοψήφισμα, λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία με πρωτοβουλία αντι-πρόταση της μειοψηφίας, πρωτοβουλία μειοψηφίας Αρχών και δημοψήφισμα για συνταγματικές τροποποιήσεις. Ενδεικτικά ερωτήματα που τέθηκαν στην κρίση των πολιτών και εγκρίθηκαν είναι η ιδιωτικοποίηση των τηλεπικοινωνιών, η προστασία των συντάξεων γήρατος, η ανάκληση της ιδιωτικοποίησης της εταιρείας πετρελαίου και η ελεύθερη πρόσβαση στο νερό από όλους τους πολίτες (Carlos Juan, 2005). Όπως στην Ελβετία, με τον ίδιο τρόπο στην Ουρουγουάη οι αρχές δεν έχουν το δικαίωμα του top down δημοψηφίσματος. Συγκρίνοντας την Ελβετία και την Ουρουγουάη, μπορούμε να παρατηρήσουμε μερικές διαφορές. Στην Ουρουγουάη, η άμεση δημοκρατία εισήχθη από πάνω προς τα κάτω (top down-αποφασίστηκε από την ηγεσία) σε ένα έντονα συγκεντρωτικό κράτος. Στην Ελβετία, το ίδιο συνέβη σε μια έντονα αποκεντρωμένη και ομοσπονδιακή κατάσταση και από τα κάτω (bottom up). Αν και οι δύο χώρες χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα με κανονικό τρόπο, ο νομικός σχεδιασμός αυτών των μέσων διαφέρει σημαντικά. Στην Ελβετία 2% του εκλογικού σώματος μπορεί να ξεκινήσει μια πρωτοβουλία (δημοψήφισμα), ενώ στην Ουρουγουάη η συγκατάθεση του 10% του εκλογικού σώματος είναι απαραίτητη. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι τα εργαλεία της άμεσης δημοκρατίας στην Ουρουγουάη είναι κατασκευασμένα μόνο για ισχυρούς παράγοντες, ενώ στην Ελβετία αδύναμες ομάδες μπορούν επίσης να τα χρησιμοποιήσουν. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους άμεση δημοκρατία χρησιμοποιείται πολύ περισσότερο στην Ελβετία από ό,τι στην Ουρουγουάη.

Εικόνα 3: Χρήση άμεσης δημοκρατίας σε εθνικό επίπεδο σε χώρες της Λατινικής Αμερικής

Υπόμνημα: Μπλε φόντο: συχνή χρήση
Γκρι φόντο: μη συχνή χρήση
Άσπρο φόντο: καμία χρήση
Πηγή: Kaufmann et al. (2010, p.223)

F. Η Περίπτωση της Ελλάδας

A. Υπάρχουσα Κατάσταση

Στην Ελλάδα διεξήχθησαν από το 1862 έως το 1974, οκτώ δημοψηφίσματα πολιτειακού χαρακτήρα. Το 2015 διεξήχθη το ένατο (και πιο πρόσφατο) δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό θέμα με αντικείμενο ευρωπαϊκό ζήτημα. Στο ελληνικό Σύνταγμα προβλέπονται μόνο top down δημοψηφίσματα. Ειδικότερα το άρθρο 44 προβλέπει δύο τύπους δημοψηφίσματος (top down):

- Για κρίσιμο εθνικό θέμα (ενεργοποιείται μετά από πρόταση της κυβέρνησης και απαιτείται αποδοχή από την απόλυτη πλειοψηφία βουλευτών για να υποβληθεί σε ψηφοφορία)

- Για ψηφισμένο νομοσχέδιο που ρυθμίζει σοβαρό κοινωνικό ζήτημα, εκτός δημοσιονομικών (ενεργοποιείται μετά από πρόταση των 2/5 των βουλευτών και απαιτείται αποδοχή από τα 3/5 των βουλευτών για να υποβληθεί σε ψηφοφορία)

Το αποτέλεσμα είναι δεσμευτικό όταν: συμμετάσχει το 40% του εκλογικού σώματος στην πρώτη περίπτωση και το 50% για την δεύτερη περίπτωση (Ν.4023/2011).

B. Κριτική της νομοθεσίας

Το άρθρο 16 του Ν.4023/2011 λύνει -σε νομοθετικό επίπεδο- το μεγάλο ερωτηματικό του συνταγματικού δικαίου περί του εάν η πρώτη μορφή δημοψηφίσματος οδηγεί σε "δεσμευτικό" ή "συμβουλευτικό" αποτέλεσμα. Σύμφωνα με το νόμο, και οι δύο μορφές δημοψηφίσματος οδηγούν σε δεσμευτικό αποτέλεσμα, εάν, για την πρώτη μορφή συμμετάσχει το 40% του εκλογικού σώματος και, εάν, για την δεύτερη μορφή συμμετάσχει το 50% του εκλογικού σώματος. Παρατηρείται στο συγκεκριμένο άρθρο μία αντίφαση, όπου απαιτείται 40% για το σημαντικότερο που είναι το κρίσιμο εθνικό θέμα και 50% για ψηφισμένο νομοσχέδιο που μικρότερης συγκριτικά σημασίας (Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή 2011, σελ. 12).

Πριν τον νόμο 4023/2011, υπήρχαν δύο απόψεις για το αν τα δημοψηφίσματα είναι δεσμευτικά ή συμβουλευτικού χαρακτήρα. Το 1975, το Σύνταγμα προέβλεπε μόνο την πρώτη μορφή, δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό θέμα που αποτελούσε μια από τις αποκλειστικές αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Σ' εκείνη τη φάση άρχισε ήδη να αναπτύσσεται η θεωρία ότι το δημοψήφισμα αυτό δεν είναι δεσμευτικό. Το ίδιο το κείμενο του Συντάγματος δεν ξεκαθάριζε (ούτε ξεκαθαρίζει) αν είναι δεσμευτικό το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Ωστόσο, κάποιοι θεωρητικοί του συνταγματικού δικαίου υποστήριξαν ότι δεν μπορεί σε ένα σύστημα αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ο λαός να νομοθετεί ευθέως, γιατί έτσι θα παραβιαζόταν και το άρθρο 26 του Συντάγματος που αναφέρει ότι η νομοθετική λειτουργία ασκείται από την Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας (κι όχι και από το λαό). Θεωρήθηκε λοιπόν από αυτούς τους θεωρητικούς (Παντελής 2007, σελ. 425, Σπηλιωτόπουλος 1988, σελ. 323, Μανιτάκης 1981, σελ. 734), ότι η σύμφωνη με το άρθρο 26 ερμηνεία της έννοιας "δημοψήφισμα" δεν θα επέτρεπε να αποδεχθούμε ότι

ο θεσμός προβλέπει άμεση νομοθεσία από το λαό. Υπήρξε όμως και η άλλη άποψη (Βολουδάκης 1995, σελ. 35, Ράϊκος 2002, σελ. 311, Βενιζέλος 1991, σελ. 269, Χρυσόγονος, 2003, σελ. 417) που έλεγε ότι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος δεν μπορεί παρά να είναι νομικά δεσμευτικό όταν αποφαίνεται ο λαός, αφού κατά το άρθρο 1 "θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία" και "όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα".

Σχετικά με την παράγραφο 3 του άρθρου 16 του νόμου 4023/2011 που αναφέρει «Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος για κρίσιμο εθνικό θέμα είναι δεσμευτικό, όταν στην ψηφοφορία λάβει μέρος τουλάχιστον το 40 τοις εκατό (40%) όσων έχουν εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους», αν γίνει δεκτή η άποψη της πρώτης πλευράς των θεωρητικών/συνταγματολόγων -ότι το δημοψήφισμα του άρθρου 44 παρ. 2 εδ. α' είναι συμβουλευτικό και δεν παράγει κανόνες δικαίου- η χρήση του όρου «δεσμευτικό» είναι, ενδεχομένως, νομικώς άστοχη. Περαιτέρω, εγείρεται προβληματισμός ως προς το εάν σε καθαρά συμβουλευτική μορφή δημοψηφίσματος, που δεν παράγει έννομα αποτελέσματα, δύναται να προβλέπεται ποσοστό συμμετοχής (Βουλή των Ελλήνων 2011, σελ. 11).

Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, με γενικότερο στόχο την αποψίλωση του Προέδρου της Δημοκρατίας από τις "υπερεξουσίες" του έθεσε στο στόχαστρο και το άρθρο 44. Μετριάζοντας την πρωτοβουλία του Προέδρου για την κήρυξη δημοψηφίσματος, πρόκρινε την έγκριση του εγχειρήματος από τη Βουλή. Παράλληλα, προσέθεσε τη δεύτερη μορφή δημοψηφίσματος, η οποία αφορά την προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία για ένα ήδη ψηφισμένο νομοσχέδιο που αφορά σοβαρό κοινωνικό ζήτημα. Ψηφισμένο είναι το νομοσχέδιο το οποίο έχει ήδη μεν θεσπιστεί από τη Βουλή, αλλά δεν έχει ακόμη εκδοθεί και δημοσιευθεί από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας (ΠτΔ) στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Μεταξύ δηλαδή αυτών των δύο πράξεων (ψηφιση από τη Βουλή, έκδοση από τον ΠτΔ) παρεμβάλλεται το δημοψήφισμα, με το οποίο ο λαός θα εγκρίνει ή θα απορρίψει το συγκεκριμένο νομοθέτημα. Το Σύνταγμα αναφέρει όταν εάν το νομοσχέδιο υπερψηφισθεί, τότε ο μήνας εντός του οποίου ο ΠτΔ πρέπει να εκδώσει και να

δημοσιεύσει το νόμο εκκινεί από την διεξαγωγή του δημοψηφίσματος (κι όχι από την ψήφισή του από τη Βουλή).

Αυτή η τελευταία παράγραφος αναγνωρίζεται από τους συνταγματολόγους ως καθοριστική για την φύση αυτής της δεύτερης μορφής δημοψηφίσματος: αφού το ίδιο το Σύνταγμα επιβάλλει στον πρόεδρο την έκδοση και δημοσίευση του εγκριθέντος από το λαό νομοσχεδίου, το δημοψήφισμα δεν μπορεί παρά να είναι δεσμευτικό. Έτσι, οι συνταγματολόγοι που δεν θεωρούσαν δεσμευτική την πρώτη μορφή δημοψηφίσματος, βρήκαν ένα *a contrario* επιχείρημα: αφού το ίδιο το Σύνταγμα αναγνωρίζει ως δεσμευτική την δεύτερη μορφή δημοψηφίσματος, εκ του αντιστρόφου η πρώτη μορφή δημοψηφίσματος (για κρίσιμο εθνικό θέμα) είναι συμβουλευτική. Η άλλη μερίδα συνταγματολόγων όμως (Βενιζέλος 1991, σελ.269-270), που θεωρούσε δεσμευτικό και το δημοψήφισμα για εθνικό θέμα, εξέλαβε την συνταγματική αναθεώρηση ως επιβεβαιωτική της δικής της θέσης κι όχι ως *a contrario* εσφαλμένη: αφού το ίδιο το Σύνταγμα αναγνωρίζει την δεσμευτικότητα έστω και της δεύτερης μορφής δημοψηφίσματος, ενισχύεται η άποψή τους ότι ο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος δεν είναι αμιγής αλλά μικτός κι ως εκ τούτου και το πρώτο δημοψήφισμα ήταν και είναι δεσμευτικό.

C. Προτεινόμενα θέματα οικονομικής πολιτικής σε πρωτοβουλίες ή δημοψηφίσματα bottom up στην Ελλάδα

Προκειμένου να ανιχνευτούν οι θεματικές μέσα από τις οποίες μπορούν να αντληθούν πιθανά ερωτήματα οικονομικής φύσεως προς κρίση από τον λαό θα πρέπει να εντοπιστούν οι στρεβλώσεις τόσο στην ελληνική οικονομία όσο και στην πολιτική και πολιτειακή πραγματικότητα της χώρας.

Στην Ελλάδα, το δημόσιο χρέος είναι πολύ υψηλό (της τάξεως άνω του 170% το έτος 2013) με ιδιαίτερα αυξητικές τιμές την τετραετία 2010-2013⁶, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 4. Το πρόβλημα της φοροδιαφυγής είναι επίσης οξυμένο

---

⁶ Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι αυτή η αύξηση οφείλεται στα υπέρογκο δανεισμό της χώρας από τον μηχανισμό στήριξης της Τρόικα μέσω των Μνημονίων Συνεννόησης το 2010 και το 2011, δάνεια για τα οποία δεν κλήθηκε να αποφασίσει άμεσα ο λαός (παρότι υπήρξε πρόταση του τότε Πρωθυπουργού κ. Γ. Παπανδρέου το 2011). Ο λαός κλήθηκε να συναποφασίσει στην υιοθέτηση του Τρίτου Μνημονίου μέσω δημοψηφίσματος, κάτι που απέρριψε. Όμως η ελληνική Κυβέρνηση τελικά υιοθέτησε το Τρίτο Μνημόνιο.

στην Ελλάδα. Οι δαιδαλώδεις φορολογικές ρυθμίσεις με την αλλεπάλληλη ψήφιση νέων δημοσιονομικών νόμων, το πολύπλοκο θεσμικό πλαίσιο ίδρυσης και λειτουργίας των επιχειρήσεων, καθώς επίσης και η διαφθορά. Το στοιχείο που επιβαρύνει την κατάσταση είναι ότι μερικές φορές η στήριξη των μεταρρυθμίσεων είναι άτολμη.

Οι βασικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας οφείλονται στο στρεβλό πρότυπο ανάπτυξης που κυριάρχησε τις τελευταίες δεκαετίες. Ήταν ένα πρότυπο που στηρίχθηκε στην εγχώρια κατανάλωση, δημόσια και ιδιωτική, και τροφοδοτήθηκε με δανεισμό του Δημοσίου και των νοικοκυριών. Ο επιχειρηματικός τομέας δεν κατόρθωσε να επωφεληθεί επαρκώς από τις ευκαιρίες που παρείχε η ένταξη στη ζώνη του ευρώ, ενώ οι βελτιωμένες προσδοκίες των νοικοκυριών λόγω της ένταξης στο ευρώ και η διόγκωση του δημόσιου τομέα ενθάρρυναν τον υπερκαταναλωτισμό. Τα αποτελέσματα ήταν: αρνητική καθαρή εθνική αποταμίευση από το 2002 μέχρι σήμερα και συνεχής μεταφορά πόρων από τον επιχειρηματικό στον υπερτροφικό και χαμηλής παραγωγικότητας δημόσιο τομέα (ΤτΕ 2011, σελ.22). Το νέο πρότυπο ανάπτυξης που θα βγάλει την οικονομία από την κρίση, συνεπάγεται αύξηση του μεριδίου των επενδύσεων και των εξαγωγών στο ΑΕΠ και μείωση του μεριδίου της ιδιωτικής και της δημόσιας κατανάλωσης, ουσιαστική αύξηση της αποταμίευσης (ώστε η καθαρή εθνική αποταμίευση από αρνητική να γίνει θετική), στροφή της επιχειρηματικότητας στον ανταγωνιστικό τομέα της παραγωγής με προσανατολισμό στις διεθνείς αγορές, καθώς και λειτουργία της δημόσιας διοίκησης που δεν θα αποθαρρύνει τις επενδύσεις ούτε θα ανέχεται ή θα ευνοεί τη φοροδιαφυγή (ό.π., σελ.38).

Πίνακας 4: Λόγος χρέους γενικής κυβέρνησης προς το ΑΕΠ

Έτος	Χρέος
2002	101,7
2003	97,4
2004	98,9
2005	109,0
2006	106,1
2007	105,1
2008	110,3
2009	126,8
2010	142,5
2011	171,3
2012	156,9
2013	174,9
2014	177,7 ⁷

Πηγή: ΤΤΕ (2011, σελ. 132) και ΤΤΕ (2015, σελ.142)

Η διαχρονική εξέλιξη του δημόσιου χρέους, το οποίο την τελευταία δεκαπενταετία κυμαίνεται σε επίπεδα υψηλότερα από 99% του ΑΕΠ, σε συνδυασμό με τις υφιστάμενες διαρθρωτικές δυσκαμψίες είναι οι σοβαρότερες πηγές μακροοικονομικών ανισορροπιών οι οποίες οδήγησαν σε βαθιά κρίση την ελληνική οικονομία (βλ. Πίνακα 4).

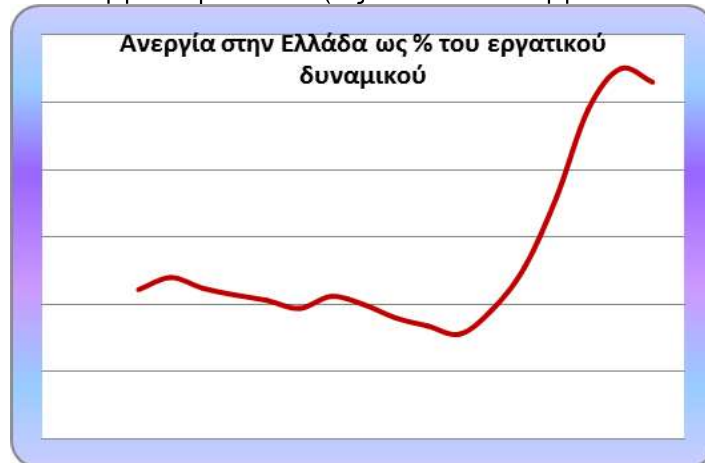
Παρότι η ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση από το 2000 και μέχρι την έναρξη της κρίσης συνδυάστηκε με χαμηλά επιτόκια έως το 2005, πρωτογενή πλεονάσματα έως το 2002 και έσοδα από αποκρατικοποιήσεις κυρίως από το 1996 και μετά, δεν κατέστη δυνατή η ανακοπή της ανοδικής τάσης του χρέους. Αντίθετα, η σημαντική υστέρηση των φορολογικών εσόδων και η αύξηση των δαπανών τα τελευταία χρόνια έως και το 2009 δημιούργησαν μεγάλες ανάγκες για νέο δανεισμό, ενισχύοντας την εξάρτηση της χώρας από τις εξελίξεις στις αγορές κεφαλαίων, ενώ ταυτόχρονα ανέδειξαν τα διαρθρωτικής φύσεως προβλήματα τόσο στο φοροεισπρακτικό μηχανισμό όσο και στο μηχανισμό ελέγχου και συγκράτησης των δαπανών.

---

⁷ Πρόβλεψη σύμφωνα με την ΤΤΕ (2015)

Η ανεργία σημειώνει αλματώδη αύξηση από το 2009 και έπειτα (αγγίζοντας το 27% το 2013), ενώ την προηγούμενη περίοδο κυμάνθηκε γύρω από το 10% (Γράφημα 3).

Γράφημα 3: Ανεργία στην Ελλάδα (ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού)

Πηγή: Eurostat (2016), ίδια επεξεργασία.

Στον πίνακα 5 παρουσιάζονται ορισμένες από τις 169 χώρες που κατατάσσονται με βάση τον αντιλαμβανόμενο βαθμό διαφθοράς σε αυτές, για το έτος 2015, από τον διεθνή μη κυβερνητικό οργανισμό Διεθνής Διαφάνεια (Transparency International). Η κλίμακα κατάταξης είναι από το 0 έως το 100, όπου ο βαθμός 0 υποδηλώνει τη μέγιστη διαφθορά, ενώ όσο αυξάνει ο σχετικός δείκτης υπάρχει η αίσθηση ότι δεν υπάρχει διαφθορά στη χώρα. Αν και ο δείκτης αυτός δεν είναι αποτέλεσμα αντικειμενικής ποσοτικής μέτρησης της διαφθοράς, έχει μεγάλη σημασία γιατί αποκαλύπτει πώς το φαινόμενο γίνεται αντιληπτό. Η Ελλάδα κατατάχθηκε το 2015 στην 58η θέση καθαρότητας του δημόσιου τομέα (δημόσιας διοίκησης, πολιτικών και γενικότερα του δημόσιου χώρου) παγκοσμίως. Υπήρχαν δηλαδή 57 χώρες που θεωρείται ότι ο δημόσιος τομέας τους ήταν λιγότερο διεφθαρμένος.

Ιδιαίτερη σημασία για τη διερεύνηση και την αντιμετώπιση του φαινομένου της διαφθοράς σε μια χώρα έχει η γενικότερη αντίληψη που έχει διαμορφωθεί όσον αφορά το ποιοί θεσμοί θεωρούνται περισσότερο διεφθαρμένοι στη συγκεκριμένη χώρα. Η Διεθνής Διαφάνεια με έρευνες κοινής γνώμης, τα αποτελέσματα των οποίων

δημοσιεύονται στο Global Corruption Barometer, αναλύει τις απόψεις του κοινού όσον αφορά τη διαφθορά και τις εμπειρίες του στη δωροδοκία.

Πίνακας 5: Δείκτης αντίληψης διαφθοράς σε επιλεγμένες χώρες, το έτος 2015

Θέση	Χώρα	Δείκτης	Θέση	Χώρα	Δείκτης
1	Δανία	91	10	Ην. Βασίλειο	81
2	Φινλανδία	90	16	ΗΠΑ	76
3	Σουηδία	89	28	Μποτσουάνα	63
4	Ν. Ζηλανδία	88	32	Κύπρος	61
5	Ολλανδία	87	58	Ελλάδα	46
5	Νορβηγία	87	66	Τουρκία	42
7	Ελβετία	86	76	Ινδία	38
8	Σιγκαπούρη	85	88	Αλβανία	36
9	Καναδάς	83	119	Ρωσία	29
10	Γερμανία	81	168	Β. Κορέα	8
10	Λουξεμβούργο	81	169	Σομαλία	8

Πηγή: Transparency International, Corruption Perceptions Index 2015.

Η έκθεση Global Corruption Barometer του έτους 2013 καλύπτει 107 χώρες, ενώ η κλίμακα των δεικτών παίρνει τιμές από 1 (καθόλου διεφθαρμένοι θεσμοί) έως 5 (εξαιρετικά διεφθαρμένοι θεσμοί). Στον πίνακα 6 παρουσιάζεται η αντίληψη διαφθοράς των επιμέρους θεσμών το έτος 2013 σε επιλεγμένες χώρες. Από την επισκόπηση του πίνακα φαίνεται ότι στην Ελλάδα τα πολιτικά κόμματα θεωρούνται ο θεσμός με την υψηλότερη διαφθορά στη χώρα, η οποία εκτιμάται ότι είναι από τις υψηλότερες παγκοσμίως. Από τις 107 χώρες του δείγματος, μόνο η Νιγηρία εκτιμάται ότι συνδέεται με υψηλότερο από την Ελλάδα βαθμό διαφθοράς των πολιτικών κομμάτων, ενώ το Μεξικό και το Νεπάλ βρίσκονται στην ίδια θέση με παρόμοια βαθμολογία. Από παράδειγμα αποτελεί η ουσιαστική κατάργηση της ισονομίας με την άνιση μεταχείριση ανάμεσα σε πολίτες και πολιτικούς, η οποία συντελείται υπό τον μανδύα του άρθρου 86 και του άρθρου 62 του Συντάγματος που ορίζουν ότι οι

υπουργοί δέχονται δίωξη μόνο από την Βουλή και οι βουλευτές έχουν το ακαταδίωκτο και τα αδικήματα παραγράφονται μετά την βουλευτική περίοδο, αντίστοιχα. Η αναθεώρηση του Συντάγματος με την προσθήκη άρθρου που θα αυξάνει τον βαθμό ελέγχου των πολιτικών και θα τους καθιστά υπόλογους ουσιαστικά, είναι επιβεβλημένη για να κατοχυρωθεί μία θεμελιώδης διάσταση της δημοκρατίας: η ισονομία.

Το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης εμφανίζεται έντονα στην παρούσα οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, καθώς από τις τελευταίες εκλογές τον Οκτώβριο του 2009 έως και τον Ιανουάριο του 2015, έχουν μεσολαβήσει κρίσιμες οικονομικές μεταρρυθμίσεις, χωρίς την έγκριση από τον λαό. Επιπλέον το δημοκρατικό έλλειμμα επιτείνεται μετά την προσφυγή της Ελλάδας στον μηχανισμό στήριξης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Ε.Ε.), της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης των πέντε και πλέον τελευταίων ετών (από το 2010 έως σήμερα), καθώς οι αποφάσεις για την οικονομική πολιτική και τα φορολογικά μέτρα λαμβάνονται υπό την καθοδήγηση της Τρόικα (Ε.Ε., ΕΚΤ, ΔΝΤ) και πρόσφατα (2015) του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ESM)⁸, η οποία δεν έχει εξουσιοδοτηθεί από το λαό για την αρμοδιότητα αυτή.

---

⁸ Με την προσθήκη του ESM (European Stability Mechanism) στο σχήμα των θεσμών που διαπραγματεύεται με την Ελληνική Κυβέρνηση τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για να αποδεσμευτούν οι δόσεις του δανείου από τους θεσμούς προς την Ελλάδα, το σύνολο των τεσσάρων θεσμών, συχνά αναφέρεται ως «κουαρτέτο» .

Πίνακας 6: Αντίληψη έκτασης διαφθοράς επιλεγμένων επιμέρους θεσμών σε επιλεγμένες χώρες, το έτος 2013

Χώρα	Πολιτικά κόμματα	Κοινοβούλιο/Νομοθετικό σώμα	Επιχειρήσεις / Ιδιωτικός τομέας	Μέσα ενημέρωσης	Δημόσιοι λειτουργοί / Υπάλληλοι	Δικαστικό σώμα	Μέσο σκόρ
Δανία	2,9	2,4	3,0	2,9	2,2	1,7	2.5
Νέα Ζηλανδία	3,3	3,0	3,1	3,3	2,8	2,5	3.0
Ελβετία	3,3	2,8	3,1	3,1	2,2	2,7	2.9
Φινλανδία	3,4	2,9	3,3	3,1	2,8	2,0	2.9
ΗΠΑ	4,1	3,7	3,6	3,7	3,6	3,3	3.7
Τουρκία	3,9	3,5	3,4	3,6	3,2	3,1	3.5
Ελλάδα	4,6	4,3	3,8	4,4	3,9	3,9	4.2
Ινδία	4,4	3,8	3,4	3,2	3,8	3,3	3.7
Ρωσία	4,2	4,3	3,6	3,7	4,5	4,4	4.1
Μεξικό	4,6	4,3	3,5	3,6	4,5	4,3	4.1
Νεπάλ	4,6	4,2	3,5	2,8	4,4	4,1	3.9
Νιγηρία	4,7	4,2	3,0	2,8	4,0	3,9	3.8
Σύνολο 107 χωρών	3,8	3,6	3,3	3,1	3,6	3,6	3.5

Πηγή: Transparency International, Global Corruption Barometer 2013, Appendix C, Table 2.

Αναντίρρητα η έλλειψη bottom up διαδικασιών στην Ελλάδα είναι φανερή, καθώς δεν προβλέπεται η πρωτοβουλία από πολίτες για πρόταση νέου νόμου, το δημοψήφισμα bottom up για την έγκριση ή όχι μιας πολιτικής ή ενός νόμου, καθώς επίσης η δυνατότητα της μειοψηφίας αρχών (όπως ο Δήμος, το Κοινοβούλιο, τα συμβούλια οργανισμών και φορέων) να προκαλούν δημοψήφισμα για την τελική υιοθέτηση ενός νόμου. Ο θεσμός της ανάκλησης θα μπορούσε επίσης να υιοθετηθεί για να ενισχύσει την διαφάνεια και την αποφυγή της διαφθοράς.

Στις 5 Ιουλίου 2015, μετά από 41 χρόνια, οι Έλληνες πολίτες κλήθηκαν να ψηφίσουν σε δημοψήφισμα, για το αν θα γίνει αποδεκτό το σχέδιο συμφωνίας, το οποίο κατέθεσαν η Ε.Ε, η ΕΚΤ και το ΔΝΤ, γνωστό και ως «Τρίτο Μνημόνιο». Η Ελληνική Κυβέρνηση προχώρησε σε ένα top down δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό όπως αιτιολογείται στο σχετικό Προεδρικό Διάταγμα (Π.Δ. 38 ΦΕΚ 63 Τεύχος Α'/28-06-2015)

Επί της ουσίας οι Έλληνες πολίτες ψήφισαν σε δημοψήφισμα για ένα ευρωπαϊκό θέμα, που εκ των υστέρων φάνηκε να μην έχει το αποτέλεσμα για το οποίο είχε προκηρυχτεί. Τα ερωτήματα ήταν ασαφή⁹ και όχι επαρκώς κοστολογημένα. Δεν ήταν καν σαφές για ποιο θέμα γίνονταν η ψηφοφορία (το πακέτο Γιούνκερ – προέδρου της Ε.Ε.- είχε ήδη αποσυρθεί) και ποια ήταν η εναλλακτική πρόταση: τι ακριβώς σήμαινε το “Ναι” και τί το “Όχι”. Έτσι δόθηκαν διάφορες αντιφατικές ερμηνείες ανάλογα με τα κομματικά και γενικότερα πιστεύω: Οι υποστηρικτές του “Ναι” θεωρούσαν πως το “ναι” σήμαινε ψήφο υπέρ της ΟΝΕ και της ΕΕ και οι υποστηρικτές του “Όχι” πως θα ήταν μια βάση για μια καλύτερη συμφωνία. Αν υπήρχε κοστολόγηση του “Ναι”, τα 8 δις των προτάσεων Γιούνκερ, δεν υπήρχε καμία για το “Όχι”. Αλλά ακόμα και η διατύπωση των ερωτημάτων (σε ελληνικά και αγγλικά ανάμεικτα) ήταν ιδιαίτερα μπερδεμένη και ασαφής για τον μη ειδικό¹⁰. Έτσι, οι Έλληνες πολίτες ψήφισαν ο καθένας για ό,τι νόμιζε πως αφορούσε το δημοψήφισμα (όχι άλλοι φόροι, όχι άλλη λιτότητα, αντίδραση στην Ευρώπη και τους Γερμανούς, εθνική υπερηφάνεια, υπέρ του ευρώ και της ΕΕ κλπ) και όχι με βάση την ασαφή διατύπωσή τους. Επιπρόσθετα η προετοιμασία του δημοψηφίσματος διάρκεσε μια και μόνο εβδομάδα, χρόνο ανεπαρκή ιδιαίτερα για μια χώρα που δεν διέθετε καθόλου εμπειρία άμεσης δημοκρατίας και δημοψηφισμάτων.

Ως προς το αποτέλεσμα, δεν ήταν σε καμία περίπτωση το αναμενόμενο, ούτε έχει σχέση με το θέμα του δημοψηφίσματος: Το «όχι» δεν οδήγησε σε έξοδο από το ευρώ (που αποφεύχθηκε την τελευταία στιγμή), ούτε όμως σε καλύτερη συμφωνία: αντί για τα μέτρα 8 δις που απορρίφθηκαν, ψηφίστηκαν μετά μέτρα 12 δις (δηλαδή 50% περισσότερα). Υπήρξαν όμως βαριές παράπλευρες απώλειες, που δεν ήταν σκοπός του δημοψηφίσματος: το κλείσιμο των τραπεζών για τρεις εβδομάδες, η επιβολή των ελέγχων κεφαλαίου (με κατάργηση έστω προσωρινά, μιας από τις βασικές ελευθερίες

---

⁹ Το ερώτημα διατυπώθηκε ως εξής (Π.Δ. 38 ΦΕΚ 63 Τεύχος Α/28-06-2015): «Πρέπει να γίνει αποδεκτό το σχέδιο συμφωνίας, το οποίο κατέθεσαν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο στο Eurogroup της 25.06.2015 και αποτελείται από δύο μέρη, τα οποία συγκροτούν την ενιαία πρότασή τους; Το πρώτο έγγραφο πιλοφορείται «Reforms for the completion of the Current Program and Beyond» («Μεταρρυθμίσεις για την ολοκλήρωση του τρέχοντος προγράμματος και πέραν αυτού») και το δεύτερο «Preliminary Debt sustainability analysis» («Προκαταρκτική ανάλυση βιωσιμότητας χρέους»). Όσοι από τους πολίτες της χώρας απορρίπτουν την πρόταση των τριών θεσμών ψηφίζουν: ΔΕΝ ΕΓΚΡΙΝΕΤΑΙ/ΟΧΙ. Όσοι από τους πολίτες της χώρας συμφωνούν με την πρόταση των τριών θεσμών ψηφίζουν: ΕΓΚΡΙΝΕΤΑΙ/ΝΑΙ.»

¹⁰ Βλέπε υποσημείωση 8.

της ΕΕ, της ελεύθερης διακίνησης αγαθών και υπηρεσιών, εργασίας και κεφαλαίου), το πάγωμα της αγοράς, και το πακέτο μέτρων λιτότητας που ακολούθησε (Κυριαζής και Οικονόμου, 2015).

Θέματα οικονομικής πολιτικής που θα μπορούσαν να τεθούν σε πρωτοβουλίες ή δημοψηφίσματα bottom up στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα ευρήματα των προηγούμενων παραγράφων, είναι τα εξής:

- I. Απλοποίηση φορολογικών διαδικασιών
- II. Σταθερό φορολογικό σύστημα
- III. Αποτελεσματικότεροι φορολογικοί συντελεστές
- IV. Καθιέρωση ισχυρών θεσμών αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής
- V. Πάταξη της διαφθοράς και εισαγωγή αυστηρότερων μέτρων στους υπαίτιους
- VI. Τροποποίηση του νόμου περί ευθύνης υπουργών
- VII. Ενίσχυση της δημόσιας δωρεάν παιδείας και εξάλειψη της παραπαιδείας
- VIII. Ενίσχυση της δημόσιας δωρεάν υγείας και εξάλειψη των φαινομένων επιπλέον ιατρικών αμοιβών
- IX. Πλήρης απελευθέρωση κλειστών επαγγελμάτων
- X. Άρση μονιμότητας δημοσίων υπαλλήλων
- XI. Μείωση δημοσίου τομέα

Λόγω του ότι η Ελλάδα έχει χρησιμοποιήσει τον μηχανισμό στήριξης της Ε.Ε. και του ΔΝΤ, και συμφώνησε σε λήψη δανείων το 2010 και το 2012, ύψους 86 δις ευρώ και 130 δις ευρώ αντίστοιχα, και επιπρόσθετα ολοκλήρωσε την ανταλλαγή ομολόγων με τους ιδιώτες επενδυτές (PSI-Private Sector Involvement-«κούρεμα»), θεωρείται κρίσιμη για το μέλλον της ελληνικής οικονομίας η αποδοχή τέτοιων διαδικασιών από τους πολίτες. Όταν ο ελληνικός λαός κλήθηκε να ψηφίσει επί παρόμοιου θέματος το 2015, το ερώτημα δεν ήταν ξεκάθαρο, το αποτέλεσμα μη εφαρμοστέο και οι συνθήκες διεξαγωγής τουλάχιστον χαρακτηρίζονται από βιασύνη αν όχι μη φιλικές στον ψηφοφόρο (σε μια εβδομάδα με περιορισμούς κεφαλαίων-capital controls). Ερωτήματα που άπτονται του συγκεκριμένου θέματος και θα μπορούσαν να τεθούν σε λαϊκή ψηφοφορία και με τις κατάλληλες συνθήκες, είναι:

XII. Υπογραφή νέων δανείων με παράλληλη αύξηση των εισπρακτικών μέτρων

XIII. Διατήρηση στο νόμισμα του ευρώ

Παράλληλα, αποτελεσματική και χρήσιμη κρίνεται μία πιθανή υιοθέτηση της τεχνολογίας που προσφέρει ευκαιρίες για βελτίωση των διαδικασιών ψηφοφορίας και της ενημέρωσης. Πρακτικά θέματα που περιλαμβάνονται στην «ηλεκτρονική δημοκρατία» είναι η αποτελεσματική συμμετοχή, η καλύτερη κατανόηση των πολιτικών θεμάτων, η ισότητα στην άσκηση ψήφου, ο έλεγχος της πολιτικής ατζέντας και η αύξηση της συμμετοχικότητας (Dahl, 1989). Εγείρονται ταυτόχρονα, όμως, σημαντικές επιφυλάξεις για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ο ψηφοφόρος ασκεί το δικαίωμα του, καθώς και για το εάν οι δυνατότητες που παρέχει η σύγχρονη τεχνολογία, είναι σε θέση να διασφαλίσουν ότι το περιεχόμενο της ψήφου θα παραμείνει μυστικό και αναλλοίωτο. Η ηλεκτρονική επικοινωνία μεταξύ Κυβέρνησης και πολιτών, με τη βοήθεια της νέας τεχνολογίας, πραγματοποιείται μέσω παροχής στους τελευταίους (Hacker and Van Dijk, 2000):

- εκτεταμένης ηλεκτρονικής πληροφόρησης σχετικά με τις αποφάσεις και τις ενέργειες της Κυβέρνησης.
- ηλεκτρονικών φορμών έκφρασης παραπόνων και απόψεων.
- ηλεκτρονικών διαβουλεύσεων για σημαντικά θέματα στις οποίες οι συμμετέχοντες μπορούν να: εκφράσουν απόψεις για το υπό διαβούλευση θέμα, να διαβάσουν τις απόψεις που εκφράστηκαν από άλλους, να εκφράσουν επί αυτών θετικές / αρνητικές απόψεις, ακόμη και να προκαλέσουν κύμα εξέγερσης, όπως συνέβη με την 'Αραβική Άνοιξη', όπου τα ψηφιακά κοινωνικά δίκτυα όπως το facebook και το twitter χρησιμοποιήθηκαν από τα προ-δημοκρατικά κινήματα στην Τυνησία και την Αίγυπτο ενάντια στα αυταρχικά καθεστώτα και βοήθησαν στη δημιουργία δομημένων κινημάτων που απέκτησαν συλλογική συνείδηση και ευκαιρίες για δράση (Howard and Hussain, 2011).
- ηλεκτρονικών ψηφοφοριών.

Η ψηφιοποίηση των εκλογικών διαδικασιών, με την εισαγωγή της ηλεκτρονικής ψηφοφορίας μέσω Διαδικτύου ή άλλων επικοινωνιακών μέσων, και ιδιαίτερα η δυνατότητα άσκησης του εκλογικού δικαιώματος από απόσταση, χωρίς την απαίτηση

προσέλευσης του ψηφοφόρου στα εκλογικά τμήματα όπως συμβαίνει σήμερα, αποτελεί σπουδαία καινοτομία, που αναμένεται να αυξήσει τη συμμετοχή των πολιτών στις εκλογικές διαδικασίες.

Επιπτώσεις ισχυρότερων θεσμών άμεσης δημοκρατίας στην ελληνική οικονομία

Οι επιπτώσεις που μπορεί να έχει η εισαγωγή ισχυρότερων θεσμών άμεσης δημοκρατίας στην ελληνική πραγματικότητα θα μπορούσαν να είναι οι ακόλουθες:

- Αύξηση των κρατικών φορολογικών εσόδων, μέσω της μείωσης της φοροδιαφυγής, κάτι που έχει συμβεί σε καντόνια της Ελβετίας.
- Αύξηση της λογοδοσίας των δημόσιων αρχόντων, όπως έχει συμβεί στην πολιτεία της Καλιφόρνια των ΗΠΑ.
- Δημιουργία σταθερού και ελκυστικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος. Πρόκειται για μία επίπτωση που δύναται να εμφανιστεί σε μεταγενέστερο χρόνο.
- Δημιουργία νέων θέσεων εργασίας Πρόκειται επίσης για επακόλουθη έμμεση επίπτωση που μπορεί να εμφανιστεί μετά από δημοψηφίσματα που δημιουργούν ευνοϊκό κλίμα στην οικονομία.
- Αύξηση της ανάπτυξης σε όρους ΑΕΠ και κατά κεφαλήν ΑΕΠ.
- Αύξηση αισθήματος κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας, που επηρεάζει και την παραγωγικότητα.
- Αξιοποίηση προτάσεων πολιτών που δεν θα μπορούσαν να αναδειχθούν με άλλο τρόπο.
- Δημιουργία εικόνας της χώρας, που θα κερδίσει την αξιοπιστία και την εμπιστοσύνη των εταίρων και των αγορών. Αποτελεί πολύ σημαντικό επακόλουθο καθώς αποτελεί το πρώτο βήμα για να μπει η χώρα σε μια τροχιά εξόδου από την κρίση και να υπάρξει επαναφορά στην κανονικότητα και έπειτα στην ανάπτυξη.

Στην επιστημονική κοινότητα έχει όμως παράλληλα εκφραστεί η επιφύλαξη ότι ο μέσος πολίτης δεν δύναται έχει πλήρη γνώση όλων των θεμάτων (Schmidt, 2000) και για αυτόν το λόγο πιθανόν να μην ψηφίζει ορθά όταν του ζητείται για διαφορετικού είδους θέματα. Ο Carlan (2006) κατέδειξε, μέσα από εμπειρική έρευνα, την αμάθεια του λαού, και ειδικά την αμάθεια σε οικονομικά θέματα, και τόνισε ότι αυτό το εύρημα

μπορεί να επηρεάζει και την αποτελεσματική λειτουργία της δημοκρατίας. Αυτό συμβαίνει όταν οι πολίτες ψηφίζουν για οικονομικά θέματα και όταν πιέζουν τους πολιτικούς για μη ορθολογικές πολιτικές και οι τελευταίοι ενδίδουν στις πιέσεις για να έχουν πιθανότητες επανεκλογής. Ο Downs (1957) υπογραμμίζει ότι ο μέσος ψηφοφόρος, επιλέγει μία πολιτική με βάση το προσωπικό συμφέρον και όχι το δημόσιο συμφέρον, επομένως δημιουργούνται στρεβλώσεις στα αποτελέσματα των δημοκρατικών ψηφοφοριών. Ο Somin (2013) επιχειρηματολογεί ότι οι πολίτες στην πλειοψηφία τους έχουν άγνοια και αμάθεια για την πολιτική και αυτό δημιουργεί προβλήματα στην δημοκρατία. Τέλος ο Rubin (2003) συμπεραίνει ότι η αμάθεια των πολιτών σε οικονομικά θέματα επηρεάζει αρνητικά τόσο την ευημερία όσο και την αύξηση ευκαιριών για εμπορική άνθιση.

Δεν έχει λείψει επίσης το φαινόμενο της εκμετάλλευσης των δημοψηφισμάτων από πολίτες που επιθυμούν να διεξαχθεί ένα δημοψήφισμα για λόγους λαϊκισμού, όπως ήταν για παράδειγμα το δημοψήφισμα για την απαγόρευση των μινιρέδων στην Ελβετία, όπου και υπερψηφίστηκε το 2009. (Orgad 2015, σελ.74; Church and Head 2013, σελ.276; Bewes 2012, σελ. 102). Επίσης, υπήρξαν περιπτώσεις όπου μέσω δημοψηφισμάτων έγινε προσπάθεια περιορισμού δικαιωμάτων όπως στην Καλιφόρνια, με την Πρόταση 8 του έτους 2008 και την πρόταση 22 του έτους 2000 με θέμα και στις δύο προτάσεις την απαγόρευση γάμων ομόφυλων ζευγαριών, όπου υπερψηφίστηκαν και τελικά ακυρώθηκαν από το Ανώτατο Δικαστήριο (Supreme Court) των ΗΠΑ (Latimes, 2013). Το φαινόμενο του λαϊκισμού είναι ένα τομέας που μπορεί να αντιμετωπιστεί αν υπάρξει προσπάθεια από τους πολιτικούς να κάνουν τον λαό «σοφότερο» εκπαιδεύοντας τον, ώστε να μην υποκύπτει στον λαϊκισμό. Παράδειγμα αποτελεί η Αθηναϊκή Δημοκρατία που μέσα από την υποχρεωτική ενεργή συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και μέσα από την δωρεάν τακτική παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων (μέσα από τα λεγόμενα *θεωρικά*¹¹) καλλιεργούσαν ένα ισχυρό αίσθημα συνείδησης και ευθύνης και έναν πλούτο γνώσης (Kyriazis and Economou, 2015).

---

¹¹ Κρατικό ταμείο της πόλης που τροφοδοτούσε τα θεάματα που παρακολουθούσαν οι πολίτες δωρεάν

Συμπερασματα

Η δημοκρατία γεννήθηκε στην αρχαία Αθήνα με τη μορφή της άμεσης δημοκρατίας, δηλαδή της άμεσης συμμετοχής των πολιτών στα κοινά. Στο πέρασμα των αιώνων η δημοκρατία επανήλθε με τη μορφή της έμμεσης δημοκρατίας. Τις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί η προσθήκη στοιχείων άμεσης δημοκρατίας στη διακυβέρνηση χωρών σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα οφέλη της άμεσης δημοκρατίας, όπως η μείωση της διαφθοράς και η άσκηση θετικής επιρροής στην οικονομική ανάπτυξη, αποτελούν κίνητρο για την υιοθέτηση αμεσοδημοκρατικών θεσμών, όπως το δημοψήφισμα και η πρωτοβουλία.

Η χώρα της Ελβετίας αποτελεί τον παγκόσμιο ηγέτη στη χρήση θεσμών άμεσης δημοκρατίας με εντυπωσιακά αποτελέσματα στην οικονομία της όπως είναι η αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και η μείωση του δημόσιου χρέους σε τοπικό επίπεδο. Οι ΗΠΑ χρησιμοποιεί θεσμούς άμεσης δημοκρατίας μόνο σε επίπεδο πολιτείας και η διεξαγωγή λαϊκών ψηφοφοριών για θέματα φορολογίας και χρηματοδότησης κοινωνικών πολιτικών είναι πολύ συχνή. Τα τελευταία 30 χρόνια η διεξαγωγή ψηφοφοριών για δημοσιονομικά θέματα αυξήθηκε κατακόρυφα, με αποτέλεσμα να μειωθούν τα κρατικά έξοδα και να αυξηθεί το κατά κεφαλή εισόδημα.

Στην Ελλάδα η χρήση της άμεσης δημοκρατίας είναι πολύ περιορισμένη έως μηδαμινή. Διεξήχθησαν 8 μόνο δημοψηφίσματα σε ένα χρονικό διάστημα 110 ετών (1862-1974) και σε περιόδους μη συνταγματικής ομαλότητας. Η ένατη φορά ήταν μετά από 41 χρόνια, όταν οι Έλληνες πολίτες κλήθηκαν το έτος 2015 να ψηφίσουν σε δημοψήφισμα, για το αν θα γίνει αποδεκτό το Τρίτο Μνημόνιο. Το Σύνταγμα της Ελλάδας (άρθρο 44) προβλέπει τη χρήση μόνο του δημοψηφίσματος top down για εθνικό θέμα ή για ψηφισμένο νομοσχέδιο (εκτός από δημοσιονομικό).

Είναι φανερό ότι η υπάρχουσα νομοθεσία στην Ελλάδα δεν ευνοεί την εκτεταμένη χρήση της άμεσης δημοκρατίας και επομένως την απόκτηση των ωφελειών της. Η μη ύπαρξη πρόβλεψης για υποβολή σε δημοψήφισμα θεμάτων δημοσιονομικού ενδιαφέροντος, η απουσία των μέσων της πρωτοβουλίας και της ανάκλησης και η διαφορετικότητα στα κατώτατα όρια συμμετοχή των πολιτών για την δεσμευτικότητα ή όχι του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος είναι θέματα που εμποδίζουν την ανάπτυξη των θετικών επιδράσεων της άμεσης δημοκρατίας και διαιωνίζουν πολλές

από τις στρεβλώσεις στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο και στο οικονομικό γίνεσθαι. Οι στρεβλώσεις αυτές αφορούν στην αυξημένη παρουσία της διαφθοράς, στο μεγάλο δημόσιο χρέος, στο μεγάλο και αντιπαραγωγικό δημόσιο τομέα, στο μη ελκυστικό επιχειρηματικό περιβάλλον, στο δημοκρατικό έλλειμμα όσον αφορά την ίση μεταχείριση πολιτών και αξιωματούχων και στην εκτεταμένη φοροδιαφυγή. Η υιοθέτηση πρωτοβουλιών και δημοψηφισμάτων που θα προέρχονται από το λαό μπορούν να τεθούν στην κρίση των πολιτών και να αντιμετωπιστούν τα ζητήματα των παραπάνω στρεβλώσεων. Ο θεσμός της ανάκλησης θα μπορούσε να συνεισφέρει στην μείωση της διαφθοράς, στην αύξηση της λογοδοσίας και στην περιφρούρηση της διαφάνειας. Η αναθεώρηση του Συντάγματος με την προσθήκη άρθρου που θα αυξάνει τον βαθμό ελέγχου των πολιτικών και θα τους καθιστά υπόλογους ουσιαστικά, είναι επιβεβλημένη για να κατοχυρωθεί μία θεμελιώδης διάσταση της δημοκρατίας: η ισονομία.

Η προσφυγή της Ελλάδας στον μηχανισμό στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης των πέντε τελευταίων ετών (από το 2010 έως σήμερα) έχει επιφέρει επιπλέον δημοκρατικό έλλειμμα, καθώς οι αποφάσεις για την οικονομική πολιτική και τα φορολογικά μέτρα λαμβάνονται υπό την καθοδήγηση της Τρόικα, η οποία δεν έχει εξουσιοδοτηθεί από το λαό για την αρμοδιότητα αυτή.

Η Ελλάδα είναι η χώρα που σύμφωνα με τις υπάρχουσες εκτιμήσεις θεωρείται μια δημοκρατική χώρα, που όμως παρουσιάζει τους μεγαλύτερους δείκτες αντίληψης διαφθοράς στην Ευρωζώνη, ενώ συγκαταλέγεται στις χώρες με το χαμηλότερο κατά κεφαλή εισόδημα, ακόμη και όταν αυτό εκφράζεται σε μονάδες σταθερής αγοραστικής δύναμης. Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι ο αποτελεσματικός περιορισμός της διαφθοράς στην Ελλάδα θα έχει σημαντικές επιπτώσεις και στην οικονομική ανάπτυξη. Έτσι, η κατάλληλη αναπτυξιακή πολιτική των κυβερνήσεων, δεν μπορεί να μην υιοθετεί, ως έναν από τους βασικούς της άξονες, τον ουσιαστικό περιορισμό της διαφθοράς. Το γεγονός ότι τα πολιτικά κόμματα θεωρούνται ως ο θεσμός με την υψηλότερη διαφθορά στη χώρα, η οποία μάλιστα εκτιμάται ότι είναι από τις μεγαλύτερες παγκοσμίως, υποδηλώνει ότι ο αποτελεσματικός έλεγχος του φαινομένου δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τις

κατάλληλες δομικές μεταβολές του υπάρχοντος συστήματος, που περιλαμβάνουν την τόνωση της άμεσης δημοκρατίας.

Συνολικά η άμεση δημοκρατία αυξάνει την οικονομική ανάπτυξη, μειώνει την διαφθορά, μειώνει το δημόσιο χρέος, μειώνει τις εισοδηματικές ανισότητες και αυξάνει τη λογοδοσία των αξιωματούχων. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη τα σημαντικά οφέλη της άμεσης δημοκρατίας συμπεραίνουμε ότι η εισαγωγή θεσμών bottom up άμεσης δημοκρατίας στην Ελλάδα θα βελτιώσει την οικονομική απόδοση.

Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα θα μπορούσαν να είναι η έρευνα πεδίου για την ανάγκη θέσπισης πρωτοβουλιών στην Ελλάδα, την καταγραφή επιθυμητών ερωτημάτων σε μελλοντικά δημοψηφίσματα και την αύξηση της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά. Επίσης, η επίδραση που ασκεί η άμεση δημοκρατία στο νομοθετικό σώμα. Τέλος αν η οικονομική ανάπτυξη αυξάνει το επίπεδο της δημοκρατίας και περιορίζει το βαθμό της διαφθοράς.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αριστοτέλης (2000), Αθηναίων Πολιτεία, Σειρά «Μέλαινα Σχολή», Εκδόσεις Άγρα

Βενιζέλος Β. Ε. (1991), Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Βολουδάκης Ευάγγελος Κ. (1995), Ο θεσμός του δημοψηφίσματος μετά την αναθεώρηση του συντάγματος, Διεύρυνση της λαϊκής κυριαρχίας, Εκδόσεις Σάκουλας.

Βουλή των Ελλήνων (2009), Σύνταγμα της Ελλάδας, όπως αναθεωρήθηκε με το ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων

Βουλή των Ελλήνων - Α' Διεύθυνση Επιστημονικών Μελετών Τμήμα Νομοτεχνικής Επεξεργασίας Σχεδίων και Προτάσεων Νόμων (2011), Έκθεση επί του Νομοσχεδίου «Διεύρυνση της άμεσης και συμμετοχικής δημοκρατίας με τη διενέργεια δημοψηφίσματος», <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/7b24652e-78eb-4807-9d68-e9a5d4576eff/d-dhmops-epis.pdf>

Cohen Robert (1992), Αθηναϊκή Δημοκρατία από τη Γέννηση έως το θάνατό της, Εκδόσεις Ειρμός.

- Dunn John (1997), *Δημοκρατία Το ταξίδι που δεν τελείωσε* 508 π.Χ. – 1993μ.Χ., Oxford University Press, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (2015), Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 38, Προκήρυξη Δημοψηφίσματος για κρίσιμο εθνικό θέμα. – ΦΕΚ 63 Τεύχος Α/28-06-2015.
- Καστοριάδης Κορνήλιος (1986), *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Εκδόσεις Ύψιλον/Βιβλία.
- Κυριαζής Νικόλαος και Οικονόμου Εμμανουήλ Μάριος (2015), *Ο Θεμιστοκλής και ο Τσίπρας περί δημοψηφισμάτων*, Foreign Affairs The Hellenic Edition, Τεύχος Οκτωβρίου.
- Λυσίας (1939), *Λυσίου Λόγοι. Τόμος Α' - Τόμος Β'.*, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Σταύρου Τζουμελέα, Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος
- Μανιτάκης Αντώνης (1981), «Το δημοψήφισμα για την ΕΟΚ και οι προεδρικές αρμοδιότητες», ΕΕΕυΔ (Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου) 3, σ. 730-738.
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή – ΟΚΕ (2011), *Γνώμη της ΟΚΕ επί του σχεδίου νόμου «Διεύρυνση της Άμεσης και Συμμετοχικής Δημοκρατίας με τη Διενέργεια Δημοψηφίσματος»*
- Παντελής Ν. Αντ. (2007), *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα.
- Ράικος Αθανάσιος (2002), *Συνταγματικό Δίκαιο τομ.1/Α Εισαγωγή- Οργανωτικό Μέρος*, Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Σπηλιωτόπουλος Επαμεινώνδας (1988), *Η νομική φύση του δημοψηφίσματος του άρθρου 44§2 του Συντάγματος*, σε: Σύμμεικτα Βεγλερή, τόμος Ι.
- Sinclair R. K. (1997), *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Schmidt G. Manfred (2000), *Θεωρίες της δημοκρατίας*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδος-ΤτΕ (2015), Έκθεση του Διοικητή για το 2014, προς την 82η ετήσια τακτική γενική συνέλευση των μετόχων στις 26 Φεβρουαρίου 2015, τυπώθηκε στο Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος-ΤτΕ (2011), Έκθεση του Διοικητή για το 2010, προς την 78η ετήσια τακτική γενική συνέλευση των μετόχων στις 18 Απριλίου 2011, τυπώθηκε στο Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της ΤτΕ.
- Τοκβίλ Ντε Αλέξης (1997), *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Εκδόσεις Στοχαστής, Τίτλος πρωτότυπου: Alexis de Tocqueville, *De la Democratie en Amerique*, 1840, France.
- Χρυσόγονος Χ. Κώστας (2003), *Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλας.

Ξενόγλωσση

- Bachrach Peter (1970), *Die Theorie demokratischer Elitenherrschaft*, Frankfurt.
- Bachrach Peter and Botwinik Aryeh (1992), *Power and Empowerment: A radical theory of Participatory Democracy*, Temple University Press, Philadelphia.
- Barber R. Benjamin (1994) (αγγλική έκδοση 1984), *Starke Democratie. Uber die Teilhabe am Politischen*, Hamburg.
- Bewes Diccon (2012), *Swiss watching, inside the land of milk and honey*, Nicholas Bradley Publishing, London.
- Barro R.J. (1996), *Democracy and Growth*, *Journal of Economic Growth*, 1, 1-27.
- Blomberg, S. B., Hess, G. D., & Weerapana, A. (2004), *The impact of voter initiatives on economic activity*. *European Journal of Political Economy*, 20(1), 207–226.
- Butler David & Ranney Austin (1994), *Referendums Around the World*, Washington D.C.
- Caplan Bryan (2006) *The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies*, Princeton University Press, New Jersey.
- Carlos Juan (2005), *Direct Democracy in Latin America, Mas. Democracia and democracy international*, Madroñal, Spain.
- Church H. Clive and Head C. Randolph (2013), *A Concise History of Switzerland*, Cambridge University Press, (Cambridge Concise Histories), New York.
- Crick Bernard (2002), *Democracy, A Very Short Introduction*, Oxford University Press.
- Cronin E. Thomas (1999), *Direct Democracy The Politics of Initiative, Referendum, and Recall*, Harvard University Press
- Dahl Robert (1998), *On Democracy*, Yale University Press.
- Dahl Robert (1989). *Democracy and Its Critics*, Yale University Press.
- Downs, Anthony (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.
- Economist (14/05/2009), *California The ungovernable state, As California ceases to function like a sensible state, a new constitution looks both necessary and likely*
http://www.economist.com/node/13649050?STORY_ID=13649050, ανακτήθηκε στις 14/1/2012.
- Economist (20/04/2011) *Lessons from California, The perils of extreme democracy, California offers a warning to voters all over the world*
<http://www.economist.com/node/18586520>, ανακτήθηκε στις 15/1/2012.
- Eurostat (2016), *Unemployment rate - annual data*,
http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tip_sun20&plugin=1 , ανακτήθηκε στις 18-02-2016.

- Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18 April 1999 (Status as of 1 January 2016).
- Feld P. Lars, Kirchgässner Gebhard and Schaltegger A. Christoph (2004), *Fiscal Federalism and Economic Performance: Evidence from Swiss Cantons*, Philipps-Universität Marburg, Fachbereich Wirtschaftswissenschaften Nr. 20, Marburg.
- Feld P. Lars and Kirchgässner Gebhard (2005), *Sustainable Fiscal Policy in a Federal System, Switzerland as an example*, Working Paper No 16, Center for Research in Economics, Management and the Arts. (Crema), Basel.
- Feld P. Lars and Kirchgässner Gebhard (2006), *On the effectiveness of debt break, the Swiss Experience*, Working Paper No 21, Center for Research in Economics, Management and the Arts. (Crema), Basel.
- Feld P. Lars, Kirchgässner Gebhard and Fischer A.V. Justina (2010), *The Effect of Direct Democracy on Income Redistribution: evidence for Switzerland*, *Economic Inquiry* Vol. 48, No. 4, October 2010, 817–840.
- Freedom House (2015), *FREEDOM IN THE WORLD, Highlights from Freedom House's annual report on political rights and civil liberties 2015, Discarding Democracy: Return to the Iron Fist*.
- Gallagher Michael (1996), «Επίλογος» στο Gallagher Michael & Uleri, Pier Vincenzo, *The Referendum Experience in Europe*, London/ New York, pp.226-252.
- Giddens Anthony (1997), *Jenseits von Links und Rechts*, Frankfurt.
- Habermas Jurgen (1992), *Legitimationprobleme im Spatkapitalismus*, Frankfurt.
- Habermas Jurgen (1999), *Drei normative Modelle Der Demokratie*, in Habermas J., *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur Politischen Theorie*, Frankfurt.
- Hacker L. Kenneth and Van Dijk Jan (2000), *Digital Democracy, issues of theory and practice*, Sage Publications, London.
- Hirst Paul (1994), *Associative Democracy: New Forms of Economic and Social Governance*, Cambridge.
- Howard N. Philip, Hussain M. Muzammil (2011), *The Role of Digital Media, The Upheavals in Egypt and Tunisia*, *Journal of Democracy*, Volume 22, Number 3, pp. 35-48.
- Initiative & Referendum Institute, University of Southern California http://www.iandrinstitute.org/statewide_i&r.htm, ανακτήθηκε στις 24/02/2016.
- Kaufmann Bruno Waters M. Dane (2004), *Direct Democracy in Europe: A Comprehensive Reference Guide to the Initiative and Referendum Process*, in *Carolina Academic*

- Press, Durham, North Carolina, USA, Sponsored by IRI Europe, Initiative & Referendum Institute Europe and IRI Initiative & Referendum Institute.
- Kaufmann Bruno, Bóchi Rolf, Braun Nadja (2010), The IRI (Initiative & Referendum Institute Europe) Guidebook to Direct Democracy in Switzerland and beyond, editor Paul Carline in cooperation with Federal Department of Foreign Affairs, General Secretariat, Presence Switzerland.
- Kobach W. Kris (1993), The Referendum: Direct Democracy in Switzerland, Aldershot: Dartmouth.
- Kyriazis K. Nicholas (2012), Why Ancient Greece? The birth and development of democracy, Psychogios Publications.
- Kyriazis K. Nicholas and Emmanouil Marios L. Economou (2015), Democracy and Education: A History from Ancient Athens, in Briefs in Economics Volume 89 of the series Springer, The University According to Humboldt, , pp 75-84, Springer International Publishing.
- Linder Wolf (1994), Swiss Democracy. Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies, New York.
- Linder Wolf (1999), Schweizerische Demokratie. Institutionen, Prozesse, Perspektiven, Bern/Stuttgart/Wien.
- Lipset M.S. (1960), Political Man, The Social Bases of Politics, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York
- Savage, David G. (26/06/2013). "Prop. 8: Supreme Court clears way for gay marriage in California. LA Times June 26, 2013 Politics Now". Latimes.com. ανακτήθηκε στις 24-02-2016.
- Lowenstein H. Daniel (2010), After the tax revolt: California's Proposition 13 turns 30, California Legal History, Volume 5, Publisher: California Supreme Court Historical Society, Fresno, USA, Review Essay of Jack Citrin and Isaac William Martin, Editors, Berkeley: Institute of Governmental Studies, 2009, 169 pp.
- Matusaka G. John (2005a), Direct Democracy Works, The Journal of Economic Perspectives, Vol. 19, No. 2, pp. 185-206.
- Matusaka G. John (2005b), The eclipse of legislatures: Direct democracy in the 21st century, Public Choice, 124: 157–177.
- Matusaka G. John (2005c), Direct Democracy and Fiscal Gridlock: Have Voter Initiatives Paralyzed the California Budget? Center for the study of Law and Politics, Working Paper No. 23, USC Law School and California Institute of Technology, Los Angeles.

- Matsusaka G. John (2010), A Case Study on Direct Democracy: Have Voter Initiatives Paralyzed the California Budget?, *The Book of the States, The Council of State Governments, Ballot Propositions*.
- Orgad Liav (2015), *The Cultural Defense of Nations: A Liberal Theory of Majority Rights*, Oxford Constitutional Theory, Oxford University Press, Oxford, UK.
- Przewoski A. and Limonghi F (1993), Political Regimes and Economic Growth, *Journal of Economic Perspectives*, 7 (3), 51-69.
- Rubin Paul (2003), Folk Economics, *Southern Economic Journal*, vol. 70, issue 1, pages 157-171.
- Somin Ilya (2013). *Democracy and Political Ignorance: Why Smaller Government Is Smarter*. Stanford Law Books, Stanford University Press
- Spivak Joshua (27/12/2011), The year of the recall, ιστότοπος: <http://www.latimes.com/news/opinion/commentary/la-oe-spivak-recall-20111227,0,894634.story>, Los Angeles Times, ανακτήθηκε στις 9/1/2012.
- Tavarez J. and Wacziarg R. (2001), How democracy affects growth, *European Economic Review*, 45, 1341-1378.
- Transparency International (2015), *Corruption Perceptions Index*, www.transparency.org
- Transparency International (2015), *Global Corruption Barometer 2013*, <http://www.transparency.org/gcb2013/report>
- Warren E. Mark (1992), Democratic theory and self-transformation, *American Political Science Review*, Vol. 86, issue 1, pp 8-23.